

O NALAZIMA 6. I 7. STOLJEĆA U JUGOSLAVIJI S POSEBNIM OBZIROM NA ARHEOLOŠKU OSTAVŠTINU IZ VREMENA PRVOG AVARSKOGA KAGANATA*

Zu den Funden des 6. und 7. Jahrhunderts in Jugoslawien mit besonderer Berücksichtigung der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates

ZDENKO VINSKI

Arheološki materijal 6. i 7. stoljeća s teritorija Jugoslavije nije dovoljno proučen ni vrednovan, pa bi se zapravo opća tema o nalazima tog vremena mogla raščlaniti u barem tri teme, odnosno u nekoliko tema užeg opsega. Veoma je važan arheološki kompleks kasnoantičke gradske arhitekture, u čijem se sklopu naročito ističu izvanredno značajni ranobizantski spomenici Caričina grada i Stobija u istočnoj Jugoslaviji, kao i onaj u Poreču na njezinoj zapadnoj periferiji. Baš u to vrijeme stradala su, uz Caričin grad i Stobi, čuvena antička gradska naselja, kao što su Sirmium, Siscia, Emona, Salona i t. d. Ovu složenu temu ostavljamo po strani, jer ona neposredno ne ulazi u okvir arheološkog materijala, što ga želimo ovdje navesti. To vrijedi tematski također i za germanski materijal, što potječe ponajviše iz grobova, kao i za ostatke sakralne arhitekture, koje se gdjekad povezuju s Germanima (na pr. crkva u Brezi, Dabrinama, Zenici, Duvnu i t. d.); pored podunavskih lokaliteta gušće zastupanih u Srijemu, prvenstveno je s tom temom povezana ogromna, pretežno langobardska nekropola Kranj, koja je, uostalom, nedovoljno publicirana, te značajni npublicirani grobovi iz Buzeta, nadalje se s tom temom dodiruju i nedavno objavljeni nalazi iz Istre, a posebno i samo djelomično publicirana nekropola Bled I, sa svojim osebujnostima. Izostavit ćemo, dakle, germanske nalaze 5., 6. i 7. stoljeća uopće, nadalje Istru i svu Sloveniju, odnosno čitav langobardsko-karantanski krug nalaza 6. i 7. stoljeća s područja zapadne Jugoslavije, iako je taj krug istovremen s nalazima iz vremena prvog avarskoga kaganata, koji su zapravo uža tema našega razmatranja. Ostavljamo po strani i poseban slučaj tobožnjeg slavenskog svetišta u Ptujju, navodno iz 7. stoljeća, jer je njegovo postojanje opovrgnuto i odbačeno.¹

Jugoslavenski arheolozi nisu dosad posvetili dovoljnu pažnju arheološkoj ostavštini iz vremena prvog avarskoga kaganata, premda su više puta iznosili pojedine značajnije nalaze iz toga sklopa i koristili se njima. Dosadašnja klasifikacija držala se u Jugoslaviji uglavnom shematski s jedne strane t. zv. martinovske kulture i s druge strane relativno poznatije t. zv. kesteljske kulture,² iako je ta klasifikacija dandanas zastarjela i nedovoljna. Postoji naime niz nalaza iz kasnog 6. stoljeća i pogotovu iz 7. stoljeća, kako u Karpatskoj kotlini tako i u Jugoslaviji, koji pružaju bitno drugačiju sliku, jer ti nalazi ne pripadaju zapravo ni jednoj ni drugoj od spomenutih kultura, ali oni nisu, naročito u jugoslavenskoj literaturi, dovoljno određeno vrednovani. Ovi su nalazi istovremeni s onima martinovskog nakitnog stila, ponekad se s njima isprepleću, iako ih ne smijemo s njima identificirati. Za taj arheološki materijal, o kojemu će ovdje biti govora, nije još ni izabran naziv po uobičajenoj arheološkoj nomenklaturi, premda taj nije neophodno potreban. Pridržimo li se historijske datosti, koja je prvenstveno odlučna za prosuđivanje pripadnosti arheološkoga materijala ranoga Srednjeg vijeka, valja ga pripisati vremenu prvog avarskoga kaganata u Podunavlju, t. j. od poslije 568. g. do približno 670. g. Kasno 6. i rano 7. stoljeće je ujedno i vrijeme seobe južnih Slavena u njihovu sadašnju postojbinu, pa se već i zbog toga potrebno baviti поближе tim materijalom. Ovaj stariji materijal ima, dakako, opće funkcionalne i ponekad tipološke srodnosti s onim mlađim materijalom kasnog 7. i 8. stoljeća, koji je donedavno još obilježavan pojmom t. zv. kesteljske kulture, što pripada zapravo vremenu drugog avarskoga kaganata, ali je nesumnjivo potrebno diferencirati jedan od drugoga. Prvenstveno je zasluga mađarskih arheologa, da su oni uspjeli provesti relativno pouzdano kronološku diferencijaciju, i to na temelju veoma bogatog materijala iz čitavog vremena trajanja avarske dominacije u Panonskoj nizini; taj je materijal u Karpatskoj kotlini najbrojniji po lokalitetima na teritoriju današnje Mađarske; njihovo stanje istraživanja nije moguće ovdje detaljnije iznositi,³ međutim mora se jednako voditi računa i o češće veoma značajnim dostignućima nemađarskih arheologa u Srednjoj Evropi, kao i o onima iz relativno nedovoljno nama pristupačne ruske arheološke literature u vezi s lokalitetima u Ukrajini.⁴

Brojne i često velike nekropole s najgušće poredanim lokalitetima u Mađarskoj, čiji se arheološki materijal označavao danas zastarjelim nazivom t. zv. kesteljske kulture,⁵ ne počinju u Karpatskoj kotlini nikako prije zadnje četvrtine 7. stoljeća, odnosno na prijelazu u 8. stoljeće, a vrijeme njihova trajanja može se pratiti čitavo 8. stoljeće do u početak 9. stoljeća. Nekropole ove avarsko-slavenske kulture valja obilježiti vremenom drugog avarskoga kaganata, sa svojim središtem na teritoriju današnje Mađarske; ovaj je drugi kaganat bio nesumnjivo manjeg opsega od prvoga, a nastao je približno oko 670. g. prilivom novih avarskih plemena, navodno s rijeke Kame,⁶ koja su došla po svojoj prilici postepeno preko Ukrajine u podunavske krajeve, i to u vezi s krizom prvog avarskoga kaganata, nastalom tokom 7. stoljeća. Poslije tog zbivanja, i to pretežno u 8. stoljeću, dakle za trajanje drugog avarskoga kaganata, pojavljuju se one velike nekropole, označene još nedavno nazivom t. zv. kesteljske kulture, obilježene u grobovima na redove, pored konjaničkih rekvizita, speci-

fičnim garniturama lijevanih brončanih jezičaca, okova i sapona, s ukrasima kru-
golike lozice, grifa i motivima borbe životinja. Tim grobovima nedostaju većinom
izrađevine od plemenite kovine i bizantski zlatnici, a sva se ta opažanja mogu
statistički pratiti na velikom broju tisuća i tisuća nalaza širom Karpatske kotli-
ne. Pretpostavlja se, da su iskonski tvorci netom spomenutih lijevanih garni-
tura bili avarski došljaci završetkom 7. stoljeća, a nosioci tih garnitura bila su,
uz njih, dakako plemena u njihovu savezu i zavisnosti, dakle i Slaveni, koji su
inače također sudjelovali u stvaranju ove avarsko-slavenske kulture. Njome se
doduše ovdje ne namjeravamo potanje baviti, ali valja istaknuti, da njezine
nekropole, s težištem u 8. stoljeću, sačinjavaju mlađi horizont, za razliku od
grobni nalaza kasnog 6. i 7. stoljeća, koji nas ovdje prvenstveno zanimaju.
Pripominjemo, da je taj horizont bio baš u našoj literaturi veoma nejasno pri-
kazan i zanemarivan, dok je onaj mlađi (bivši kesteljski) ipak nešto bolje po-
znat, te nije potrebno, da se ovdje na njegovim ostalim značajkama zadržavamo.
Horizont arheoloških nalaza vremena prvog avarskoga kaganata nije u tako
velikom broju zastupan u brojnim i golemim nekropolama, ali ipak postoji obi-
lan arheološki materijal veoma značajnih grobnih nalaza 6. i 7. stoljeća, i to
većim dijelom na današnjem teritoriju Mađarske. Taj materijal pruža dovoljno
jasne podatke za razlikovanje ovih dvaju horizontata, kojima je obilježen čitav
raspon trajanja avarske dominacije u Podunavlju. Ustanovilo se, naime, da je
priličan broj grobova iz vremena prvog avarskoga kaganata bio pljačkan, ^{7a} čini
se, još u ranom Srednjem vijeku, jer je inventar tih grobova relativno luksuz-
niji od inventara kasnijih nalaza drugog avarskoga kaganata, obilježenog uni-
formnijim i rustičnije rađenim oblicima kovinskih grobnih priloga. Grobovi
starijeg horizonta češće su datirani novcem, i to pretežno bizantskim zlatnicima
od druge polovice 6. stoljeća do u drugu polovicu 7. stoljeća, međutim u grobo-
vima mlađeg horizonta uopće ih nema, jer je u panonskom Podunavlju poslije
670. g. veoma opao i gotovo prestao priliv i kolanje bizantskih zlatnika.⁸ Ta
se činjenica tumači promjenom historijske situacije, t. j. prestankom davanja
bizantskog tributa u zlatu drugom avarskom kaganatu, budući da ovaj u 8. sto-
ljeću nije više bio Carigradu opasan, za razliku od prijetećeg stanja u kasnom
6. i u ranom 7. stoljeću. Bizantski tributi u zlatu bili su najveći za vlade Mauri-
cija Tiberija, Foke i Heraklija I., a prestali su poslije Konstantina IV. Pogonata.

Sumarne značajke arheološke ostavštine starijeg horizonta, odnosno vremena
prvog avarskoga kaganata, sudeći po grobnim priložima tadašnjeg vladajućeg
sloja, uglavnom su ove: česta upotreba plemenitih kovina za ukrašavanje, naro-
čito su značajne garniture jezičaca i okova za pojas i za konjsku ormu, rađene
pogotovo uvijek ili od rezanog glatkog neukrašenog ponajviše srebrnog lima ili
od tiještenog lima ukrašenog donekle geometriziranim ornamentima, naročito
pletenicom, s utjecajem više ili manje degeriranog t. zv. stila II.⁹ ističu se speci-
fični limeni ukrasi orme, trolisnog oblika, poput lista djeteline s resama na
proširenom donjem produženju, pa češće laticama kičene ispupčene rozete ko-
nična presjeka i hemisferična dugmeta, kao ukras nošnje ili orme. Brojni su
složeni elementi bizantskog zlatarstva, bilo kao posredni utjecaj čuvenih grčko-
barbarskih radionica na Pontu, bilo kao neposredni bizantski import; to su luk-
suzno rađene t. zv. pontske pseudokopče, pa tiještene i granulirane naušnice s

privjeskom okrenute piramide ili kugle i t. d. Određeni oblici ranih avarskih, donekle kružno zaobljenih stremena,¹⁰ s bočno nešto ispupčenim pločicama za upiranje, rađeni su svi od kvalitetnog željeza i razlikuju se od kasnijih oblika avarskih uglatih stremena s ravnom pločicom za upiranje, rađenih od slabijeg željeza; zatim kratka koplja šašolika oblika, češće ukrašena prstenastim šarama, također su od kvalitetnog željeza.¹¹ Nadalje postoje osobiti pontski oblici ravnih dvosječnih i jednosječnih mačeva, često bez nakrsnice, s tiještenim ukrasom na balčaku i ponekad s prstenastom jabučicom, te s ušicama za vješanje sličnim obliku slova »P« na koricama i t. d.¹² To oružje, ako je jednosječno, srodno je palašu, ali se ono bitno razlikuje od avarske sablje (češće u 8. stoljeću). Trokrilne strelice, koštana pojačanja luka, kao i koštani ukrasi tobolaca, zajednički su naprotiv nalazima 7. i 8. stoljeća, kao iskonski nomadsko kulturno dobro obaju kaganata. Tehnika kovanja željeza je na visini, ona je bolja od one u 8. stoljeću, što se može zorno uočiti pri uspoređivanju željeznih konjaničkih rekvizita jednog i drugog horizonta. Česta je i upotreba željeznog oruđa u 7. stoljeću. Prilozi su iz siromašnih grobova već zbog svoje jednostavnosti manje tipični. U grobovima postoje i keramički prilozi, ali u to pitanje ovdje ne ulazimo.

Kagan Bajan i njegovi nasljednici, u vrijeme cvata prvog avarskoga kaganata, nadzirali su prostor negdje od Dona do Podravine, proširivši nakon zauzeća Sirmiuma svoju ekspanziju preko Save i Dunava na jug; njima su pristizale plemenite kovine u većoj mjeri kao dar, tribut, plijen i kao import, a te izradvine upotrebljavane su, bilo u originalnom obliku, bilo da su pretaljene za novu upotrebu po ukusu i modi vladajućeg sloja. Lokalne zlatarske radionice pod avarskom dominacijom dokazuje također i barbarsko kovanje uglavnom grubih imitacija bizantskih zlatnika 7. stoljeća¹³. Veoma su značajni grobni konjanički nalazi putujućih zlatara, s priloženom vagom, bizantskim utezima za mjerenje finoće zlata (t. zv. *exagia*) čuvanim u brončanoj kutiji, zatim sa zlatarskim priborom i garniturama uzoraka za tiještenje, odnosno matrica za izradbu garnitura pretežno od tankog lima. Gdjekad se nailazi i na ostave takvih matrica. Pored konjaničkih grobova susreće se i pokop konja bez jahača, a ima i slučajeva nalaza konjaničke opreme bez jahača i konja s tragovima paljevine¹⁴, o čemu će još biti riječi. Sve su to osobitosti starijega horizonta, što nedostaju mlađem horizontu, pogotovu s obzirom na grobove zlatara i nalaze matrica.

Valja ipak upozoriti na to, da razlika među starijim i mlađim horizontom nije uvijek naglašena, t. j. ona nije u svakome slučaju ni jasno uočljiva. To je i razumljivo, jer se konačno oba horizonta međusobno dodiruju, odnosno nadovezuju. Postoji dakako stanoviti broj zajedničkih elemenata obiju horizontata, kao što je to na pr. pojava pokopavanja jahača s konjem i s funkcionalno srodnim jahačim rekvizitima, što postoji i u 8. stoljeću, a razlike su obično uočljive u tipološkim značajkama tih rekvizita i ostalih priloga. U bogatijim grobovima s većim brojem kulturnih priloga diferencijacija je sigurnije provediva i pouzdanija, pa zbog toga insistiramo ovdje više na takvim primjerima. Zajednički element obaju horizontata predstavlja zatim i keramika; ona je česta u grobovima 8. stoljeća, a postoji i u onima 7. stoljeća. Međutim, keramika

nije još u dovoljnoj mjeri proučena s obzirom na navedene horizonte; bit će potrebno sačekati još veći broj grobova starijeg horizonta s keramičkim priložima i tada pristupiti pokušaju njezine klasifikacije u navedenom smislu. Ograničit ćemo se na to, da spomenemo, kako je ipak već sada vjerojatno, da keramika t. zv. podunavskog tipa, značajna za 8. stoljeće i u slavenskim grobovima, ima ranije prototipove gdje kad u 7. stoljeću u Karpatskoj kotlini, a to nam potvrđuje i jedan dosad neobjavljen nalaz iz Hrvatske, (tab. XII, dolje desno)¹⁵. Tipične grozdolike naušnice 8. stoljeća u svojoj manje ili više rustičnoj izradbi proizvod su lokalnih podunavskih radionica, iako su iskonski po prototipu rađene prema bizantskim uzorima, a one su mogle nastati već u 7. stoljeću još za trajanja starijeg horizonta. Treba naime računati i s tradicijom tih lokalnih radionica s obzirom na izradbu različitih okova, jer sa završetkom 7. stoljeća očito degeneriraju tipične izrađevine starijeg horizonta, tako na pr. tiješteni okovi i jezičci, pa se oni mogu pojaviti i u grobovima mlađeg horizonta, koji je inače obilježen lijevanim garniturama. To je još ono relativno nedovoljno proučeno prijelazno vrijeme jednog i drugog horizonta. Mora se voditi računa o grobovima podmaklog 7. stoljeća, koji su trajali i u vrijeme mlađeg horizonta u 8. stoljeću. Ta pitanja traže, da se točnije preispita svaka nekropola, koja se po starijoj literaturi datirala u 7. i u 8. stoljeće. Valja imati na umu i to, da u Karpatskoj kotlini nisu izuzetak nekropole, koje uz grobove mlađeg horizonta sadrže i grobove starijeg horizonta; to se trajanje može dakle pratiti kroz vremenski raspon obiju horizonata. Nije uvijek moguće razlikovati da li se radi o jednoj velikoj nekropoli s kontinuitetom ili o pojavi dva groblja jednog pored drugog. Takve okolnosti otežavale su češće pravilno tumačenje grobnog materijala iz vremena dominacije obaju kaganata u Podunavlju.

Zasebno mjesto unutar starijeg horizonta pripada nalazima t. zv. martinovske kulture¹⁶. Ona ima svoje središte u Ukrajini, a kako je zastupana tipičnim nalazima i u podunavskim krajevima, nastojalo se, da se ona poveže sa seobom južnih Slavena, o čemu će kasnije biti riječi¹⁷. Neki su arheolozi previše isticali ulogu pontsko-turskih ili kasnohunskih utjecaja, koja se svela na Kutrigure, i to pogotovu u Mađarskoj, što je i kod nas u pojedinim slučajevima dovelo do zastranjivanja¹⁸. Kako se Kutriguri arheološki gotovo ne mogu u 6. i 7. stoljeću lučiti od Avara, to su u najnovije vrijeme i arheolozi u Mađarskoj sveli na razumnu mjeru ranija pretjerivanja, kojima su se mnogi nalazi starijeg horizonta htjeli tumačiti prvenstveno kao kutrigurski¹⁹. Arheološki materijal prvog avarskoga kaganata zrcali se najočitije u bogatim grobnim nalazima i pojedinim nalazima blaga, a po današnjem stanju istraživanja valja ga dobrim dijelom pripisati ostavštini avarskog vladajućeg sloja, od kojega se taj arheološki materijal ne može odijeliti, premda valja uvijek imati na umu činjenicu, da se avarska državna tvorba već u Bajanovo vrijeme sastojala od etnički složenih plemenskih saveza; među ovima nalazili su se i Kutriguri i Slaveni, odnosno baš ona slavenska plemena, što su sudjelovala u ratničkim pohodima preko Dunava i Save na Balkanski poluotok, te su u kasnom 6. i u ranom 7. stoljeću izvršila i t. zv. seobu južnih Slavena u njihovom sadašnju postojbinu. To je ujedno vrijeme cvata prvog avarskoga kaganata u jugoistočnoj Evropi do oko 630. g., kada počinje njegova kriza, sve dok ga ne naslijedi

650-670

670-800

predloža

bazena

U dv. l. 1.

oko 670. g. drugi avarski kaganat, vezan prvenstveno za panonsko Podunavlje. Arheološkom terminologijom može se, prema našoj koncepciji, vrijeme cvata prvog kaganata u buduće nazvati »ranom fazom avarske dominacije«, produženom po obilježju nalaza sve do približno oko 650. g.; vrijeme trajnih kriza u prvome kaganatu (koje počinju doduše već oko 630. g.; ali se arheološki odražavaju nešto kasnije), kao i vrijeme prijelaza do oko 700. g., bilo bi po obilježju nalaza »srednja faza avarske dominacije«; pri tome je vrijeme drugog kaganata prvenstveno u 8. stoljeću (t. j. uglavnom vrijeme označeno prije nazivom t. zv. kesteljske kulture) zapravo »kasnija faza avarske dominacije«, koja još ima svoj kraći nastavak u prvoj polovici 9. stoljeća nakon sloma avarske moći. Ova naša razdioba oslanja se prvenstveno na arheološka razmatranja u okviru historijskog zbivanja. Sličnih pokušaja što se donekle približavaju ovome, bilo je već kod mađarskih arheologa, gdje je na pr. predložena razdioba na tri periode: stariju s premoćnim bizantskim utjecajem (568.—679.), prijelaznu (680.—720.) i mlađu s lijevanim garniturama ukrašenim grifom i lozicom (720.—896.)²⁰. Ovdje ne ulazimo bliže u probleme vezane za vrijeme trajanja drugog avarskoga kaganata, pa se ne upuštamo ni u kritičko razmatranje gornje granice ove podjele mađarskih arheologa, s kojom se ne slažemo. Želimo se prvenstveno ograničiti na probleme starijeg arheološkog materijala, koji pretihodi onomu drugog avarskoga kaganata, Prijelazno razdoblje obaju horizonata iz kasnog 7. stoljeća povezujemo s nalazima od približno poslije 650. g. u »srednju fazu avarske dominacije«, a ta je označena ponešto variranim i degeneriranim tvorevinama starijeg horizonta, koji se gdjekad pojavljuje zajedno s onima mlađeg horizonta poslije 700. g. Ovakvi slučajevi stvarali su u starijoj literaturi stanovitu nejasnoću, a bit će, da su oni dali povoda pojedinim pretpostavkama o istovremenosti trajanja i upotrebe tiještenih i lijevanih garnitura. Danas je ta pomutnja uglavnom objašnjena, a najnovija istraživanja mađarskih arheologa pružaju velik broj dokumentacionih podataka za razlikovanje specifičnih osobitosti starijeg i mlađeg horizonta²¹.

U mađarskoj se literaturi uvriježio za stariji horizont naziv »ranoavarski«, ali taj naziv treba, po našem mišljenju, shvatiti više u vremenskom smislu, a ni pošto u istoj mjeri u etničkom; zapravo bi u posljednjem smislu smio biti primjenjen samo za onakve nalaze, koji su doista avarsko kulturno dobro i po svojem podrijetlu. To su na pr. stremeni, trokrilne strelice, refleksni luk, pojedini tipični okovi konjske opreme i t. d. Pogotovu su stremeni značajni, jer ih prije dolaska Avara u Karpatsku kotlinu nemamo arheološki evidentirane u Evropi kao grobni kulturni prilog. Zato je opravdano govoriti o ranoavarskom tipu stremena, koji je drugačiji od kasnoavarskog²². Inače navedeni termin valja izbjegavati, napose u vezi s ostalim kulturnim tvorevinama, nađenim u avarskim grobovima, pogotovu kad im je podrijetlo neavarsko, na pr. bizantsko ili je ono preuzeto iz pontskih radionica, koje su već same po sebi veoma složenog obilježja. Uvijek valja imati na umu različite mogućnosti podrijetla i radionica pojedinih elemenata, što su ih upotrebljavali u vremenu prvog avarskoga kaganata kako sami Avari tako i ostala plemena s njima u savezu ili pod njihovom zavisnošću. U tom smislu smo zauzeli drugačije gledište od onoga, što se češće susreće u mađarskoj literaturi.

Glavni nalazi iz vremena prvog avarskoga kaganata u Karpatskoj kotlini najbrojnije su zastupani na teritoriju današnje Mađarske. Spomenut ćemo ovdje sumarno nekoliko najvažnijih radi opće orijentacije.

A) Grobovi: Kunágota (dat. zlatnikom Justinijana I.),²³ Ozora ili Tótipusza — Pusza Tóti (dat. zlatnikom Konstantina IV. Pogonata)²⁴, Szent-Endre (dat. zlatnicima Justina I. i Foke)²⁵, Jutas grob 116 (dat. brončanim novcem Mauricija Tiberija i Foke)²⁶, Kiszombor »O« grob 2 (dat. zlatnikom Foke)²⁷, Deszk »D« (dat. s 2 primjerka brončanog novca Justinijana I. iz uništenih grobova u sklopu istovremenog groblja)²⁸ i t. d.; bogati t. zv. kneževski grobovi su, pored spomenutih iz Kunágoti i Ozore, na pr. Bócsa²⁹, Szeged-Csengele³⁰, Dunapentele (4 groba)³¹, Madaras,³² Igar (3 groba kasnija od prethodno navedenih, ali dat. u 7. stoljeće);³³ značajni su grobovi za rano 7. stoljeće iz Törökbálinta (2 groba);³⁴ kao nekropolu 7. stoljeća valja navesti Kiskőrös-Vágóhíd;³⁵ groblje Úrbópusza sadržava 21 grob starijeg horizonta i 26 grobova mlađeg horizonta^{36a}; manji ili veći broj grobova starijeg horizonta nailazi se i u sklopu velikih nekropola, dijelom mlađeg horizonta, kao što su na pr. Kiskőrös-Városalatt grobovi 2 i 9,³⁸ Czikó grobovi 51, 109, 172, A, B i dr.,³⁷ Győr grobovi 58, 106, 209, 324, 755, 817, 831 i dr.,³⁸ grobovi zlatara iz prve polovice 7. stoljeća su Jutas grob 166,³⁹ Gátér grob 11,⁴⁰ Fönlak-Felnac (pojedinačni grob),⁴¹ te Kunszentmárton grob 1;⁴² k tome se može pribrojiti također nalaz matrica Adony (uništen grob ili ostava?).⁴³

B) Blaga tog vremena također su veoma značajna, i to na širem prostoru Karpatske kotline, Balkanskog poluotoka i sjevernog zaleđa Crnoga mora, tako: Tépe,⁴⁴ Korond-Firtos ili Firtosvárálja-Firtosu,⁴⁵ Akalan,⁴⁶ Vrap,⁴⁷ Zemiansky Vrbovok,⁴⁸ Zalesje,⁴⁹ Martinovka,⁵⁰ Hacki,⁵¹ Sjenkov,⁵² Kelegejskaja hutorijs⁵³ i najveće od sviju navedenih Malaja Pereščepina⁵⁴.

Ističemo među citiranim materijalom ona prva dva kao ključne nalaze, kronološki osobito važne za Karpatsku kotlinu, pa prema tome i za podunavske krajeve Jugoslavije, i to kao najraniji grob iz Kunágoti datiran zlatnikom Justinijana I. (527.—565.), a kao najkasniji grob iz Ozore, datiran zlatnikom Konstantina IV. Pogonata (668.—685.).⁵⁵ Njima je jasno obilježena donja i gornja granica starijeg horizonta, pa se u taj vremenski razmak mora svrstati također odgovarajući materijal, koji pripisujemo »ranom fazi avarske dominacije«, a jednim dijelom i »srednjoj fazi avarske dominacije« s teritorija Jugoslavije.

Arheološka ostavština iz vremena prvog avarskoga kaganata s teritorija Jugoslavije nije još nikada u sustavnom pregledu⁵⁶ kod nas predložena, premda je, dakako, nekoliko nalaza već poznato, pa su se češće navodili u vezi s pojedinim pitanjima; tako su se na pr. spominjali neki od njih s obzirom na t. zv. martinovsku kulturu, o kojoj je već u domaćoj literaturi bilo u više navrata govora, pa je suviše da se na ovom mjestu na njezinim značajkama zadržavamo, iako se namjeravamo kasnije na tu kulturu još osvrnuti. Pored poznatih, odnosno ponekad i u više navrata reproduciranih nalaza, postoji i nekoliko takvih nalaza, što su doduše donekle objavljeni, ali nisu ni pravilno vrednovani ni inače u literaturi protumačeni, a pored toga ima i nekoliko neobjavljenih nalaza, koji se moraju uzeti u obzir. Iznijet ćemo ovdje potrebne podatke o tim nalazima s jugoslavenskog teritorija, iako smo uvjereni,

da bi se njihov broj mogao povećati, naročito s obzirom na Vojvodinu, pa je lako moguće, da je broj nalaza, što bi trebali ući u taj popis, veći od onoga, što smo ga od 1947. g. uspjeli prikupiti. To su većinom grobni nalazi grobova na redove ili pojedinačnih grobova, bilo s konjem, bilo bez njega; nadalje tu su takvi pojedinačni nalazi, koji po svojem tipološkom obilježju dopuštaju sigurno datiranje, a potječu pretežno iz uništenih grobova. Ne možemo isključiti ni pojavu ostava, jer je jedna takva kod nas ustanovljena. Osim toga valja imati na umu, kako je već spomenuto, nalaze konjaničkih rekvizita zakopanih bez traga skeleta konja, sa skeletom jahača ili bez njega, bez obzira na konjaničke grobove jahača s konjem, na sahranu samog konja bez jahača, kao i na slučajeve t. zv. simbolične sahrane konja s tragovima spaljivanja; to je još neriješen problem, kako to možemo slijediti u mađarskoj literaturi.⁶⁷ Znatne poteškoće pri bližem određivanju navedenih mogućnosti čine često nedovoljni, oskudni ili nesigurni podaci o okolnostima nalaza, što ih možemo doduše datirati po specifičnim značajkama samih artefakata, ali ipak nedostaje dokumentacija potrebna za cjelovitu sliku o njima. Nalazima s našeg terena, budući da su samo u manjem broju dobro dokumentirani u navedenom smislu, nedostaju zbog toga češće svi oni podaci, koje se danas traži u arheološkoj znanosti, pa zato pružaju samo fragmentarne podatke o obilježju lokaliteta, veličini groblja, njegovom vremenskom trajanju i t.d. Mi smo uvrstili u naš popis i takve nalaze, već radi dobivanja statističke slike o gustoći i rasprostranjenosti lokaliteta, što ih možemo pripisati već skiciranom starijem horizontu. Naša karta rasprostranjenosti (tab. I.) pokazuje najveću gustoću lokaliteta u Podunavlju i u Pottisju, pa ćemo početi po izabranom redu naš sumaran pregledni popis, u kojemu navodimo samo ono najnužnije, i to s onima u Vojvodini, a poslije toga slijede oni iz južnijih krajeva Jugoslavije.

U Banatu, napose u njegovu sjevernom dijelu, postoje značajni nalazi, koji su u susjedstvu s poznatim lokalitetima iz okolice Szegeda.⁶⁸ Trebalo bi zapravo sve lokalitete starijeg horizonta u blizini jugoslavensko-mađarsko-rumunjske tromeđe zajedno obraditi, što ovdje nije moguće, jer se moramo ograničiti samo na izbor nama poznatih, ali stjecajem prilika nedovoljno pristupačnih nalaza iz jugoslavenskog Banata.

Čoka-Kremenjak (muzeji Szeged i Temisoara), 1912.-1914. g. Groblje s prilozima starijeg i znatnim dijelom mlađeg horizonta, nedovoljno objavljeno.⁶⁹ Za nas je ovdje važan jedan konjanički grob (grob 1, 1912. g.) potanko opisan; tu je pogotovu dokumentiran konj s ormom (tab. II).⁶⁹ Uz jahača bio je ravan mač (s koricama ukrašenim srebrom i s polukružnom ušicom za vješanje), nadalje koštani ulomci od luka i t.d. Imao je tiješenu srebrnu garnituru pojasa i rozete od pozlaćene bronce, jednake onima na tiješenoj garnituri konjske orme, na kojoj se ističu brojne rozete (77 kom.) i više tiještenih jezicaca (10 kom.) s ukrasom pletenice, također od pozlaćene bronce. Ovaj grob datiramo u prvu polovicu 7. stoljeća, a garnitura konjske orme moći će nam poslužiti kao korisna i tipološki pouzdana analogija za druge srodne nalaze.

Novi Kneževac (muzej Kikinda), 1954. g. U cijelosti još neobjavljen nalaz garniture, iz navodno osamljenog groba, bio je izložen na izložbi umjetničke obradbe metala u Beogradu 1956. g. U vodiču kroz tu izložbu objavljen

je iscrpan opis, za potankosti upućujemo na to, a ovdje reproduciramo dva, već objavljena veoma karakteristična jezičca, ukrašena motivom pletenice (tab. III, 1, 2).⁶¹ Prema tome moguće je sumarno uzeti u obzir i ovaj rijetki nalaz iz konjaničkog groba, jer on potječe pretežno od konjske orme; garnitura se sastoji od približno 50 komada tiještenih ukrasa, i to jezičci su i brojne rozete od zlata i bronce, a ostali su primjerci samo od zlata. Nije objavljen ni opisan primjerak s grčkim natpisom (monogramom), koji se može tumačiti kao bizantska punca. Kako nalaz nije još valjano publiciran, ne upuštamo se u pojedinosti, ali ga ne možemo mimoći, pa se ograničavamo na to, da reproduciramo ovdje uz spomenute tipične jezičce barem približnu skicu glavnih tipova tog nalaza (tab. III, 3-9)⁶² — crtanu na spomenutoj izložbi — iako su već oni spomenuti jezičci (tab. III, 1,2) dovoljni za atribuiranje. Kao neposredna analogija novokneževačkom nalazu može služiti malo prije prikazana garnitura iz Čoke (tab. II), jer je ona imala istu namjenu, a po stilu ukrasa srodni su mu, uz čokansku garnituru, pojedini uzorci za tiještenje iz fönlačkog zlatarskog groba,⁶³ kao i okovi bizantskog zlatnog blaga Akalan.⁶⁴ Fönlak i Akalan pripadaju ranom 7. stoljeću s dobrim paralelama k prije istaknutim ključnim nalazima (Kunágota, Ozora). Neobjavljena bizantska punca može samo potvrditi naše tumačenje novokneževačkog nalaza, koji datiramo u prvu polovicu 7. stoljeća i smatramo, da je baš taj nalaz veoma tipičan za vrijeme cvata prvog avarskog kaganata.⁶⁵ — Iz Navog Kneževca već su od ranije poznati (pod bivšim mađarskim nazivom mjesta Törökkanizsa) također istovremeni grobni nalazi (muzej Budapest) nađeni 1899. g.,⁶⁶ bez točnijih podataka; oni se sastoje od tiještenih srebrnih jezičaca s pletenicom, hemisferičnih dugmeta, dijelova okova od konjske orme, ranoavarskih stremena, te dijelova korica, t.j. srebrnih ušica za vješanje oblikovanih poput slova »P« od pontskog ravnog mača (tab. IV, 1-12). Ove nalaze datiramo u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće, dakle vremenski su oni veoma bliski garnituri, nađenoj 1954. g. (tab. III, 1-9). Ovoj posljednjoj posvetili smo više pažnje, da jasno odredimo njezinu arheološku pripadnost, analognu garnituri dobro dokumentiranog čokanskog nalaza.

Mokrin (muzej Kikinda), 1953. g. Nalazi iz neobjavljenog groblja, koji uglavnom pripadaju starijem horizontu; ograničavamo se na neobjavljene grobne priloge (grob 5), izložene na izložbi umjetničke obrade metala u Beogradu 1956. g. i opisane u vodiču kroz tu izložbu.⁶⁷ Radi se o nekolicini tiještenih rozeta od pozlaćenog srebra, vjerojatno s konjske orme, po funkciji i stilu srodne primjercima novokneževačkog i čokanskog nalaza. Datiramo ih po svojoj prilici u rano 7. ili u prvu polovicu 7. stoljeća. — Mađarska literatura navodi iz Mokrina dva položaja (prije muzej Szeged, sada muzej Novi Sad),⁶⁸ s grobovima što ih valja pripisati starijem horizontu, no ovdje ne možemo odrediti s kojega od njih potječe navedeni nalaz iz 1953. g.; na jednom od tih položaja (ciglane) iskopavana je (1913.-1943. g.) veća nekropola, što se više puta spominje u literaturi, iako je neobjavljena, kao i grobovi s onog drugog položaja u Mokrinu. Reproduciramo za ilustraciju brončanu limenu garnituru jezičaca i dugmeta (tab. V, 1-17) s pojasa iz jednog neobjavljenog groba mokrinske nekropole (sada muzej Novi Sad, g.?), tipičnu za 7. stoljeće.⁶⁹

Srpski Krstur (prije privatna zbirka u Novom Kneževcu, sada?), 1893. g. Grobni nalazi doduše bez određenijih podataka, ali je jedan grob bio pouzdan datiran zlatnikom Heraklija I. (610.-641.).⁶⁸ Pored toga spominju se u literaturi odande i jaziško-sarmatski i drugi prehistorijski nalazi.

Majdan (muzej Szeged), prije 1895. g. Nalaz iz ženskog groba s parom zlatnih naušnica tipa okrenute piramide (tab. XI, 14), srodnih tipu Szent-Endre, glinenom posudom i pršljenima.⁷⁰ Datiramo ga u 7. stoljeće.

Banatsko Arandjelovo (prije privatna zbirka Imre-pusta, sada?), 1903. g. Tri neobjavljena groba sa zlatnim naušnicama navodno tipa Szent-Endre; ostali podaci nedostaju.⁷¹ Datiramo ih po naušnicama u 7. stoljeće.

Aradac-Mečka (muzej Zrenjanin), 1951., 1953. g. U neobjavljenoj nekropoli, o kojoj raspolazemo samo s oskudnim podacima,⁷² naišlo se u više grobova na tiještene garniture navodno s pozlaćenim srebrnim rozetama i još na druge artefakte, što, po našem mišljenju, po svojoj prilici pripadaju okviru starijeg horizonta; to dokazuje i primjerak oštećene zlatne naušnice (izložba umjetničke obradbe metala u Beogradu 1956. g.)⁷³ (tab. III, 12) i pojedini tipični primjerci dijelova neobjavljenih garnitura (tab. III, 10, 11, 13), koje donosimo ovdje bez opisa samo kao paradigmu⁷⁴, i to za ilustraciju našeg datiranja u 7. stoljeće.

Bočar (muzej Szeged ili privatna zbirka?), g. ? Par ranoavarskih stremena od kvalitetnog željeza (ostali podaci nedostaju); valja ih datirati u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.⁷⁵

Kumane (prije privatna zbirka u Novom Bečeju, sada ?), 1882. g. Razoreni grobovi s nalazima starijeg i mlađeg horizonta, ali bez bližih podataka, vjerovatno pripadaju 7. i 8. stoljeću.⁷⁶

Zrenjanin (muzej Szeged), 1911. g. S ciglane (do kolodvora) potječu iz jednog groba dvije srebrne narukvice s proširenim završecima (srodne onima iz nalaza Szent-Endre); ostali podaci nedostaju.⁷⁷ Prema paraleli Szent-Endre vjerovatno 7. stoljeće.

Glogonj (muzej Novi Sad), g. ? S dunavskog rita jedan neobjavljen grob s garniturom od glatkog srebrnog lima, jednim zlatnim dugmetom i željeznim artefaktima; grob datiramo u rano 7. stoljeće (lokalitet nije unesen u kartu)⁷⁸.

Pančevo (muzej Pančevo), g. ? S bivše ciglane (Bachmann) brončani uzorak za tiještenje, ukrašen bizantskim ornamentima, veoma tipičan za 7. stoljeće (tab. IV, 13). S tog lokaliteta postoje također (češće u literaturi spominjani) nalazi lijevanih garnitura, t.j. mlađeg horizonta.⁷⁹

Banat. Više nalaza bizantskog zlatnog novca 6. i 7. stoljeća s nekoliko lokaliteta, jednim dijelom bez popratnih arheoloških predmeta, već su poimence popisani⁸⁰ i dokazuju optjecaj zlatnika na tom području.

Nasuprot Banatu valja navesti iz uže Srbije⁸⁰, s desne obale Dunava, još dva lokaliteta sa slučajnim nalazima zlatnih naušnica tipa Szent-Endre: Ram (muzej Beograd, g. ?), oštećena naušnica tipa okrenute piramide (tab. IV, 14)⁸¹ i naušnica s kuglastim privjeskom (tab. IV, 15); Kostolac (muzej Beograd,

g.?), dvije neobjavljene naušnice s kuglastim privjeskom, analogne prethodno navedenoj (tab. IV, 15). Datiramo ih sve u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.

● U cijeloj Bačkoj postoje brojni nalazi tog vremena. Navodimo isprva one najznačajnije, bez obzira na geografski smještaj pojedinih lokaliteta.

1. Selenča (bivši mađarski naziv mjesta Báscújfalu) (prije muzej Budapest, sada Novi Sad), 1943. g. Okolnosti nalaza su nejasne, ali se vjerojatno radi o grobnom nalazu s tragovima spaljivanja, t.j. o navodnom spaljivanju konja i simboličnoj sahrani njegove opreme.⁶³ Među velikim brojem priloga ističu se limene garniture konjske orme, i to od zlata i od pozlaćene bronce tiješteni, pletenicom ukrašeni, jezičci i brojne rozete, nadalje od srebra glatko rađeni jezičci, trolisni okovi oblika lista djeteline s resama, dugmad, oplata i slično (tab. VI), uz to ulomci od srebrne posude; od željeza su ranoavarski stremeni, žvale, predice, ranoavarsko koplje, (tab. V, 18-30), sjekira, obrazna ploča šljema, dijelovi oklopne zaštite, provjeslo i dr., zatim ulomci brončanog kotlića, u kojemu su navodno ti nalazi bili barem djelomično smješteni.⁶³ Ne ulazeći u pojedinosti opisa ovog konjaničko-ratničkog nalaza i u njegove osobitosti s obzirom na način sahrane i na pojavu oklopne zaštite, koja je, kao i šljem, u tom sklopu rijetka — može se tumačiti možda i kao plijen (?) — ograničit ćemo se ovdje na one tipične elemente garnitura, što ih pratimo na tom terenu, a ti nam omogućavaju jasno datiranje u prvu polovicu 7. stoljeća, kako se taj nalaz datirao i u mađarskoj literaturi.

Feketić (muzej Budapest), 1906. g. Nalazi iz konjaničkog groba (tab. VII, 1-12), dijelovi garnitura s tiještenim jezičcima od srebrnog lima — ukrašenim pletenicom i glatkima — bizantska kopča od pozlaćene bronce, brončana i srebrna dugmeta, srebrne rozete, ulomci srebrne naušnice, ranoavarski željezni stremeni, koštana karika, okovi⁶⁴ i dr.; iz drugih grobova (muzej Sombor, g.?) potječu željezni stremeni, koplje i strelice, te brončani okovi⁶⁵ (tab. VII, 13-19). Datiranje: približno prva polovica 7. stoljeća.

Vrbas (muzej Novi Sad), 1957.-8. g. Neobjavljena značajna nekropola s grobovima starijeg i mlađeg horizonta. Stariji grobovi sadrže tipične garniture 7. stoljeća, poput onih iz Mokrina, pa trolisne okove poput Selenče i t.d. (lokalitet nije unesen u kartu)⁶⁶.

Lovćenac (prije Sekić, muzej Sombor), 1901. g. Nalaz konjaničkog groba s ranoavarskim stremenima, predicama, okovima (tab. VII, 20-25), sjekirom i različitim željeznim i brončanim artefaktima, datiran zlatnikom Heraklija I. i Heraklija Konstantina (613.-641.) u prvu polovicu 7. stoljeća.⁶⁷

Subotica (muzej Sombor), 1901. g. Grobni nalaz, i to dijelovi garniture od glatkih srebrnih jezičaca, željeznih strelica (tab. VIII, 1-10), koštanih artefakata i t.d.⁶⁷ Datiramo ga u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.

Nadrljan (bivši mađarski naziv mjesta Adorján) (muzeji Sombor i Sentata), 1943. g. Dva neobjavljena susjedna groblja, bez nama raspoloživih bližih podataka, vjerojatno datirana u vrijeme završetka 7. stoljeća,⁶⁸ iako je moguće, da ondje postoje i grobovi mlađeg horizonta. Reproduciramo (tab. IX, 1-16) iz jednog groba tiještene pločice od pozlaćene bronce,⁶⁹ kao dijelove starijeg ho-

rizonta, premda ostali nalazi (naušnice i artefakti od slabijeg željeza) ukazuju već na vrijeme prijelaza »srednje faze avarske dominacije« u ono mlađeg horizonta.

† **Mali Idoš** (bivši mađarski naziv mjesta Kishegyes) (muzej Sombor), 1906. g. Velika nekropola, uglavnom iz vremena mlađeg horizonta, češće spominjana u literaturi.⁹⁰ U njenom sklopu uočena su dva groba, koji su po svojim značajkama znatno stariji, i to grob 70 sa željeznim ranoavarskim stremenima, žvalama, nožem i ranovarskim kopljem (tab. VIII, 16-22)⁹¹, te grob 72 s brončanim ušicama za vješanje u obliku slova »P« od korica pontskog mača (tab. VIII, 23).⁹² Ti su nalazi tipični za »ranu fazu avarske dominacije«, pa te grobove valja datirati u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.

† **Prigrevica** (bivši mađarski naziv mjesta Bácsszentivan) (muzej Sombor), 1898. g. Nalazi iz oštećenog konjaničkog groba, i to ranoavarski stremeni sa žvalama i brončanom karikom, te istovremeno koplje (tab. VIII, 11-15).⁹³ — Iz uništenog groba s drugog položaja zlatna naušnica s kuglastim privjeskom tipa Szent-Endre (muzej Sombor, g.?)⁹⁴ Oba nalaza valja datirati u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.

† **Kula** (muzej Sombor), 1954. g. Ženski grob s parom zlatnih naušnica tipa okrenute piramide, odnosno analognih poznatim primjercima Szent-Endre (tab. XI, 11, 12).⁹⁵ Grob datiramo u rano 7. stoljeće.⁹⁶

† **Apatin-Sikeš** (muzej Sombor), prije 1903. g. Neobjavljeni grobni nalazi,⁹⁷ ističu se tipični tiješteni, pletenicom i srodnim motivima ukrašeni dijelovi garnitura pojasa, rađeni uglavnom od srebrna lima, gdjekad s tragovima pozlate; podloženi su broncom, jedan je primjerak samo od zlatnog lima i t. d., nažalost u prilično oštećenom stanju (tab. IX, 17-29). Pored toga tu su još brončani okov, čini se, za ormu, nadalje željezni ulomci oštećenog mača, noža, strelica, k tome dijelovi koštanih artefakata i t. d.⁹⁸ Ovi nalazi pripadaju »ranofazi avarske dominacije«, t. j. datiramo ih u rano 7. stoljeće ili najkasnije u prvu polovicu 7. stoljeća.

Svilojevo (muzej Sombor), g.? Nepotpuni grobni nalazi; spominju se dijelovi brončanih garnitura, noževi i dr.:⁹⁹ sve bez bližih podataka. Datiranje: po svojoj prilici 7. stoljeće.¹⁰⁰

† **Bogojevo** (muzej Sombor), 1898. g. i kasnije. S poznatog nalazišta avarsko-slavenskih groblja, ustanovljenih na nekoliko položaja¹⁰¹ (ne iznoseći ovdje već u literaturi fiksirane topografske situacije), ograničavamo se ukazati samo na pojedine grobove s dijelovima brončanih tiještenih garnitura, od kojih su poneki primjerci ukrašeni degeneriranom pletenicom, a jedan je okov sačuvao tragove pozlate (tab. X, 17) (grob 14)¹⁰² (tab. X, 17-24); tiještenih brončanih, doduše neukrašenih, garnitura kao i rozeta ima još ponegdje (na pr. grob 26 i 27)¹⁰³ (tab. X, 1-12, 13-16), dok su ostali grobovi za nas manje zanimljivi (sadrže jednostavne naušnice, noževne, predice i dr.), bez obzira na činjenicu, da na tom položaju postoje i mlađi grobovi, te pored toga na drugom položaju i groblje s izrazito lijevanim garniturama poodmaklog 8. stoljeća.¹⁰⁴ Ne ulazeći ovdje u dalje pojedinosti upozoravamo samo na navedene grobove, koji — poput spo-

menutih nalaza iz Nadrljana — pripadaju istom vremenu prijelaza, pa i njih valja datirati još u završno 7. stoljeće.¹⁰⁵

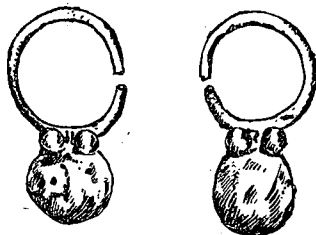
Ruski Krstur (muzej Sombor), prije 1908. g. iz uništenog groba; uz dijelove brončane garniture privjesak naušnice od zlatnog lima¹⁰⁶ (sada nepri- stupačan). Datiranje: vjerojatno 7. stoljeće.

Riđica (muzej Sombor), 1905. g. Iz jednog groba ukrasna zrna od ahata, željezna drozga i zlatna naušnica¹⁰⁷ (sada nepristupačna), bez drugih podataka. Datiranje: po svoj prilici 7. stoljeće.

Mošorin (prije općina Mošorin, sada?), g.? Iz jednog groba više navodno inkrustiranih ukrasnih zrna i par zlatnih naušnica,¹⁰⁸ bez drugih podataka. Da- tiranje: po svoj prilici 7. stoljeće.

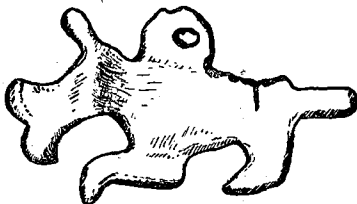
Bačka.¹⁰⁹ Više nalaza bizantskog zlatnog novca 6. i 7. stoljeća s nekoliko lokaliteta, jednim dijelom bez popratnih arheoloških predmeta, već su poime- nice popisani.¹¹⁰ Spominjemo ih zbog optjecaja zlatnika na tom području.

● Južno do Bačke u Srijemu nisu uočeni konjanički grobovi iz vremena prvog avarskoga kaganata, iako bismo ih ondje mogli s historijskog vidnog kuta očekivati. S dva lokaliteta poznati su nam samo slučajni nalazi, i to su Krčedin (muzej Budapešt, g. ?), par kuglastih naušnica od tiještenog zlatnog lima (tip Szent-Endre), koje još nisu bile objavljene (sl. A);¹¹¹ Novi Banovci (muzej

Sl. A

Zagreb, prije 1895. g. i oko 1900. g.), dvije brončane kopče radene na proboj (tab. X, 25, 26), slične brojnim primjercima iz Transdanubije, koje potječu vje- rojatno iz radionica na Blatnome jezeru, a pokušali su ih dovesti u vezu s t. zv. martinovskom kulturom;¹¹² s istog lokaliteta (muzej Zagreb, g.?) navodimo još neobjavljeni brončani privjesak u obliku fantastične životinje (sl. B); to je zoran

Sl. B

predstavnik pontskog životinjskog stila i pripada vjerojatno 7. stoljeću, poput njemu sličnih poznatih primjeraka iz Nitre.^{112a} Kao dokumenat iz vremena Ba- janove opsade Sirmiuma (579.-582.) može se usput spomenuti i znameniti natpis

na opeci (muzej Zagreb, oko 1873. g.) nađenoj u Srijemskoj Mitrovici,¹¹³ iako taj arheološki spomenik pripada samo u vremenskom smislu u taj sklop.

● S jugoslavenskog područja Baranje ograničavamo se zapravo¹¹⁴ na jedan važan lokalitet, a to je Zmajevac (bivši mađarski naziv mjesta Vörösmart) (muzej Budapešt), oko 1900. g. Iz oštećenog konjaničkog groba potječu ovi (ovdje djelomično reproducirani, tab. XI, 1-10) nalazi: ulomak narukvice (?) i više primjeraka jezičaca, što čitavih (4 kom.), što oštećenih (4 kom.), sve od tiještenog zlatnog lima ukrašenog kićenom pletenicom; toj garnituri (tab. XI, 1-8), po svojoj prilici od konjske orme, pripada još niz rozeta (24 kom.) od tiještene bronce presvučene tankim zlatnim limom, te ulomak srebrne predice; od željeza su stremeni tauširani srebrom (tab. XI, 9, 10), žvale, predice i različni željezni artefakti, od kojih vjerojatno svi ne pripadaju tom grobu.¹¹⁵ Ovaj bogati nalaz, s osebujno oblikovanim i srebrom tauširanim stremenima, valja da tirati najranije u sredinu ili u drugu polovicu 7. stoljeća.

● U ostalim krajevima Jugoslavije nalazi iz vremena prvog avarskoga kaganata nisu tako česti, ali među njima postoji nekoliko veoma značajnih. Nastavljamo s lokalitetima u Podravini, a zatim će slijediti ostali lokaliteti, ponajviše iz Hrvatske.

● Osiječ (muzej Zagreb), oko 1900. g. Iz konjaničkog groba, bez bližih podataka o položaju i okolnostima nalaza,¹¹⁶ navode se i reproduciraju (tab. XII) ovi neobjavljeni artefakti:¹¹⁷ jezičci (2 kom.) i okovi (3 kom.) od pozlaćene bronce, ukrašeni pletenicom, rozete (10 kom.) od pozlaćene bronce, među njima jedna sa zakovicom možda potječe od falere, jedna tiještena pločica od zlatnog lima (folia), brončane predice (2 kom.), sve dijelovi nepotpune garniture (tab. XII, gore i sredina); od željeza su oštećeni uglati stremeni i ostaci konjskih žvala (tab. XII, sredina i dolje); k tome jedan glineni čup (tab. XII, dolje desno) rađen na primitivnom kolu, tipološki pripada keramičkoj skupini t. zv. podunavskog tipa.¹¹⁸ Ovaj nalaz pripisujemo »srednjoj fazi avarske dominacije«, t. j. datiramo ga najranije u sredinu ili još vjerojatnije u drugu polovicu 7. stoljeća.

● Bijelo Brdo (muzej Zagreb), 1948. g. Iz avarsko-slavenske nekropole, koju bi, prema dosadašnjoj arheološkoj i antropološkoj nedovoljnoj obradbi,¹¹⁹ trebalo doista u cijelosti revidirati, ukazujemo ovdje na dva groba. Važan je konjanički grob (gr. 49): jezičci i okovi s pojasa od neukrašenog su brončanog lima s pozlatom (tab. XIII, 1-7), brončana predica i aplikacija (tab. XIII, 8, 9), koštani ulomci od luka ili od tobolca (?), od željeza su trokrilne strelice (tab. XIII, 10, 11), predice, žvale i ranoavarski stremeni (tab. XIII, 12, 13), nadalje još glineni čup, rađen primitivno, slobodnom rukom, ali na dasci i t. d.¹²⁰ Ženski grob (gr. 14) sadržava samo zlatnu naušnicu s kuglastim privjeskom od veoma tankog metala (možda srebro ili legura?) (tab. XIII, 14). Ova su dva groba obilježena tipičnim značajkama starijeg horizonta, ali kako ti grobovi nisu izolirani od ostalih, to bi se moralo tom horizontu pripisati barem nekoliko grobova ove nekropole, iako u njima ti elementi nisu u toj mjeri istaknuti, bilo da su u grobovima prilozi skromniji ili manje tipični, bilo da su pojedini grobovi mlađi; od ovih je posljednjih, čini se, priličan broj i uništen odronjavanjem u rijeku

Dravu. Ne upuštajući se ovdje u potankosti, valja sumarno reći, da znatan dio sačuvanih grobova ima obilježje »srednje faze avarske dominacije«,¹²¹ a to je kasnije 7. stoljeće, i to u specifičnom slučaju ove nekropole. Jedino su navedeni (ovdje djelomično reproducirani) grobovi 49 i 14 (tab. XIII) sačuvali najizrazitije stariju tradiciju (stremeni u konjaničkom grobu tipološki su stariji od stremena u konjaničkim grobovima u Osijeku i Zmajevcu, pa i naušnica u ženskom grobu je po svojoj luksuznoj izvedbi tipološki nešto starija od ostalih naušnica iste nekropole), odnosno same po sebi mogli bismo ih opredijeliti u vremenski raspon prve polovice 7. stoljeća, ali ih ne bismo smjeli, s obzirom na ostale grobove, datirati prije sredine 7. ili druge polovice 7. stoljeća.

✓ **Čađavica** (muzej Zagreb), 1929. g. Nalaz prikazan češće u literaturi kao srebrno blago ili srebrni nakit spašen navodno iz dva uništena groba;¹²² to su: masivna rombičnim motivom ukrašena srebrna ogrlica, ćelijama i pastom ukrašen par narukvica, par kićenom granulacijom rađenih naušnica zvjezdolikog tipa, pseudofibula, kopča, ulomak pločice od tiještenog lima, tri dijelom oštećena jezičca od lemljenjem sastavljenih limenih pločica, od kojih su dva ukrašena gravirano rađenim stiliziranim kompozicijama (tab. XIV, XV, gore i sredina). Sav taj luksuzno rađen srebrni nakit potječe iz pontskih radionica, pripisuje se t. zv. martinovskoj kulturi i datira se u kasno 6. i u rano 7. stoljeće. Pomnjlivo istraživanje 1958. g. na samom mjestu nalaza i sondiranje tog terena u močvarnoj šumi¹²³ omogućilo je ustanoviti točno ubiciranje grobne rake (iz 1929. g.) s ulomcima keramike (tab. XV, dolje), slične podunavskom tipu (ti su keramički ostaci pouzdano spašeni iz same rake), a anketa očevidaca nalaza 1929. g. potvrdila je tadašnje postojanje oštećenog željeznog mača sa zlatnim limom i ukrasima na balčaku, koji je, nažalost, nestao; osim toga se spomenutom anketom ustanovilo, da je sav nakit, kao i mač, ležao uz skelet funkcionalno raspoređen. Sve to se u literaturi mimoišlo.¹²⁴ Iako taj grob sadržava naušnice, koje su gotovo uvijek ženski nakit, ipak se, s obzirom na garnituru pojasa, mač i jedinstveno radioničko obilježje svog čađavičkog nakita, s pravom može pretpostaviti muški kneževski grob. Prema tome navedeni artefakti pripadali su zapravo jednom grobu, odnosno pojedinačnom grobu¹²⁵ nekog putujućeg kneza, možda još iz završnog 6. ili vjerojatnije iz ranog 7. stoljeća.

✓ **Sisak** (muzej Zagreb), 1912. g. Slučajni nalazi, i to: dosad neobjavljen brončani jezičac ukrašen ulošcima od crvenog stakla (tab. XVII, 4) možda iz pontskih radionica; dva brončana uzorka za tještenje (matrice) za ukras konjske orme, oblika lista djeteline s resama na proširenom donjem produženju (tab. XVII, 1, 2), k tome krstoliko-kružni okov od pozlaćene bronce, također od konjske orme (tab. XVII, 3). Za matrice i okov konjske orme postoje točne paralele u nalazu Fönlak.¹²⁶ Sve primjerke datiramo u kasno 6. ili u rano 7. stoljeće.

✓ **Velika Kladuša** (muzej Zagreb), 1940. g. Slučajan nalaz s položaja na bosansko-hrvatskoj granici, vjerojatno iz uništenog ženskog groba: zlatna naušnica tipa okrenute piramide (tab. XI, 13), srodna primjercima takvih naušnica lokaliteta Szent-Endre. Datiramo je u rano 7. stoljeće.¹²⁷

✓ **Biskupija-Pliskov** (Muzej hrv. arh. spom. Split), g.? Ostava, odnosno skupni nalaz od oko 25 primjeraka brončanih uzoraka za tještenje (matri-

ca), što se češće prikazuju u literaturi,¹²⁸ a služili su za izradbu pretežno ukrasnih okova, bilo za konjsku ormu, bilo za nakit prvenstveno ranog 7. stoljeća (tab. XVI). Opis sviju uzoraka nedavno je kod nas iscrpno iznesen pa upućujemo na to¹²⁹ i zato ih poimence ne navodimo, već želimo iznijeti još neke napomene. U literaturi se nekoliko puta ukazalo na osobitost likovnih kompozicija i na geometrijsku ornamentiku pojedinih primjeraka tih osebnih uzoraka, kao i na djelomičnu srodnost s poznatim i ovdje već navedenim nalazom Fönlak, pa donekle i sa spomenutim nalazima Kunszentmárton i Adony, nadalje i na krug t. zv. martinovske kulture, uključivši tu i tesalske bronce.¹³⁰ Paralele za više biskupijskih uzoraka mogu se naći, dakako, u istovremenim grobovima podunavskih krajeva, pa i među ukrasnim oblicima prije navedenih nalaza u Jugoslaviji, što je veoma uočljivo na rozetama spomenutih nalaza iz Zmajevca (tab. XI, 5-7), Selenče (tab. VI, sredina i dolje) i t. d. Neobično stiliziran konjski lik (tab. XVI, gore) podsjeća na pontsku stilsku tradiciju, koja se pojavljuje u vrijeme seobe naroda u različitim varijantama od Ponta do Podunavlja. Zapravo se na kasnijem slavenskom nakitu najsigurnije može dalje pratiiti stilska tradicija zvjezdolikog primjerka (tab. XVI, dolje),¹³¹ za razliku od sviju ostalih figuralnih i ornamentalnih motiva na biskupijskim uzorcima.

Dalmacija, bez podatka o lokalitetu (navodno muzej Zagreb?), g.? Slučajan nalaz jezičca (tab. XVII, 5) od srebrnog lima s graviranim stiliziranim ljudskim licem;¹³² možda je taj primjerak bizantskog podrijetla, ali je stilski povezan i s krugom t. zv. martinovske kulture. Datiramo ga u prvu polovicu 7. stoljeća.¹³³

Jugoslavija-Grčka, bez podatka o lokalitetu (muzej Zagreb), g.? Slučajan nalaz uzorka za tiještenje, što predstavlja fantastičnu životinju (tab. XVII, 6). Datiramo ga u rano 7. stoljeće.¹³⁴

Konačno navodimo još sumarno osam lučnih fibula s antropomorfnom nožicom i jednu fibulu sa zoomorfnom nožicom, koje su većim dijelom objavljene. Sve su to slučajni nalazi, a literatura ih tumači kao slavenski ženski nakit¹³⁵ 7. stoljeća t. zv. martinovske kulture, i to u vezi sa seobom Slavena u podunavsko-balkanskom području na današnjem teritoriju Jugoslavije. Nalazišta: Zagreb-Stenjevec (muzej Zagreb, 1913. g.; tab. XVII, 9),¹³⁶ Novi Banovci (muzej Zagreb, g.?), tab. XVII, 8),¹³⁷ Dubovac-Palanka (muzej Wien, 1931. g.; tab. XVII, 7),¹³⁸ Sjeverna Srbija (muzej Zagreb, g.?, tab. XVIII, 2),¹³⁹ Velesnica (muzej Beograd, g.?, tab. XVIII, 1),¹⁴⁰ Kladovo (neobjavljen ulomak, muzej Beograd, g.?),¹⁴¹ Srbija (neobjavljen ulomak, muzej Beograd, g.?),¹⁴² Caričin grad (s antropomorfnom nožicom, muzej Beograd, 1955. g.; tab. XVIII, 3)¹⁴³ i Caričin grad (sa zoomorfnom nožicom, muzej Beograd, 1956. g.; tab. XVIII, 4).¹⁴⁴

Ovdje smo iznijeli u preglednom popisu arheološki materijal ostavštine iz vremena prvog avarskoga kaganata s teritorija Jugoslavije, koji po svoj prilici nije potpun. Već smo prije spomenuli, da to vrijedi prvenstveno za Vojvodinu, gdje su zastupani najbrojniji lokaliteti (tab. I), pa moramo računati s još nekoliko takvih, što ih nismo imali prilike registrirati, naročito s obzirom na neobjavljene nalaze iskopavane u novije vrijeme.¹⁴⁵ U uvodu smo spomenuli, da

smo izostavili krajeve zapadne Jugoslavije, t. j. Sloveniju i Istru, jer u njima dosad nalazi ostavštine prvog avarskoga kaganata nisu evidentirani, iako bismo ih mjestimično ondje očekivali¹⁴³ po historijskim podacima (tragova tih utjecaja ima na pr. u nekropoli u Kranju). Na prostranom balkanskom području moguća je također pojava znatnijeg broja nalaza, što bi se mogli povezati s iznesenim materijalom, premda ih na jugoslavenskom teritoriju, pored onih rijetkih prije spomenutih, još nismo u stanju sigurnije odrediti. To nam indicira položaj u prostoru pojedinih navedenih lokaliteta, a tu pretpostavku ne treba odbaciti, ako se sjetimo odavna poznatih nalaza iz Albanije (okolica Tirane i Skadra), koji se djelomično samo dodiruju s našim starijim horizontom, zatim rijetkih nalaza iz Grčke (Tesalija, Korint) i pojedinih u Bugarskoj (pogotovu garnitura iz Sadovca, možda garnitura iz Madare, mogila III, grob 5, novija istraživanja nekropole Novi Pazar upućuje ipak na mlađe vrijeme?); sve to namjerno ovdje izostavljamo,¹⁴⁴ jer ne želimo prekoračiti okvir, što smo ga ograničili s jugoslavenskim teritorijem, a naknadno namjeravamo navesti samo one nalaze iz susjednih zemalja, koji bi mogli biti potrebni za vrednovanje navedenog materijala. Naša statistika nalaza sadrži 41 kartirani lokalitet (tab. I), te 2 nekartirana (Glogonj i Vrbas), a od tih je barem 19 lokaliteta mađarska literatura mimoišla, što navodimo zato, jer je ona posvetila njihovu skupljanju dosad najveću pažnju. U našu statistiku nalaza ovdje nismo uvrstili više keramičkih slučajnih nalaza (muzej Zagreb),¹⁴⁵ od kojih su pojedini tipološki zanimljivi, ali njihovo datiranje ostaje zasad neriješeno, u vezi s još nedovoljno sigurnim podacima za klasifikaciju keramike 7. stoljeća u našim krajevima. Također smo izostavili iz naše statistike nalaza veći broj neobjavljenih slučajnih nalaza veoma tipičnih ponajviše velikih i trokrilnih željeznih strelica, na pr. iz Siska, Dalja, Sotina, Novih Banovaca, Vršca i drugih lokaliteta u Banatu (muzej Zagreb); baš to se iskonski nomadsko oružje u literaturi s pravom povezuje s Avarima, ali ove su strelice mogle biti u upotrebi kako u vrijeme starijeg tako i mlađeg horizonta, a ne može se isključiti ni mogućnost, da su ih i Slaveni preuzeli. Spominjali smo mimogred i pojedine bizantske zlatnike, nađene u grobovima, ali uglavnom nismo navodili lokalitete nalaza samog bizantskog novca, iako je i ta pojava značajna, zbog njihova optjecaja, koji prestaje, napose u Podunavlju, poslije Konstantina IV. Pogonata, što se, međutim, već u literaturi uglavnom statistički registriralo.¹⁴⁶

Prema iznesenom materijalu prevladavaju, naročito u podunavskim krajevima jugoslavenskog teritorija, konjanički grobovi ili njihovi ostaci, popraćeni s tipičnim prilozima avarskih konjaničkih rekvizita, nomadskih strelica, pontskih mačeva i pretežno limenih garnitura, često izrađenih tehnikom tiještenja, uz ukrasne oblike bizantskog utjecaja i nakit dobrim dijelom od plemenite kovine, nesumnjivo rađen za »barbarsku« upotrebu. Znatan dio tih nalaza valja datirati u kasno 6. i rano 7. stoljeće, ili u prvu polovicu 7. stoljeća, t. j. u »ranu fazu avarske dominacije«; to su od navedenih na pr. Coka-Kremenjak (spomenuti grob), oba nalaza Novi Kneževac, Srpski Krstur, Glogonj, Selenča, Feketić, Vrbas, Subotica, Lovćenac, Prigrevica, Kula, Apatin-Sikeš i t. d. Postoje ipak i nalazi, koji su nešto kasniji, jer ih valja datirati sredinom 7. ili u drugu polo-

vicu 7. stoljeća, t. j. u »srednju fazu avarske dominacije«; to su na pr. navedeni nalazi Zmajevac, Osijek i Bijelo Brdo (gr. 49 i 14), te Nadrljan i Bogojevo (gr. 14, 26, 27), oba posljednja iz kasnog 7. stoljeća. Već smo naprijed spomenuli, da u tom radu nismo uzeli u obzir sav onaj materijal, što se povezuje s »kasnijom fazom avarske dominacije«, iako je znatno većim brojem nalaza zastupan u Jugoslaviji.

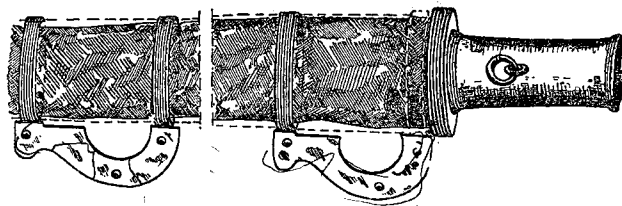
O uzorcima za tiještenje iz Biskupije (tab. XVI) već je bilo češće govora u literaturi, našto smo s našim komentarem prije upozorili.¹⁴⁷ Oni pripadaju »ranj fazi avarske dominacije«, odnosno vremenu avarske i slavenske ekspancije prema Jadranskom moru početkom 7. stoljeća. Valja ipak istaknuti, da osim matrice zvjezdolikog primjerka, ostale matrice nisu ostavile nikakva traga na ukrasnim oblicima dosad ustanovljenih nalaza u južnih Slavena, pa se te matrice ne bi smjele tako kategorički s njima povezati, kako se to u literaturi obično naglašava, premda Slavene baš na dalmatinskom tlu ne treba isključiti kao moguće nosioce tih matrica. Pojedine biskupijske i pogotovu sisačke matrice (tab. XVII, 1, 2) tipološki su doista srodne s pojedinim matricama iz čuvenih konjaničkih grobova putujućih zlatara lokaliteta Fönlak i Kunszentmárton, koji se mogu pouzdano datirati u prvu polovicu 7. stoljeća,¹⁴⁸ t. j. oni su istovremeni s velikim nalazima blaga Korond-Firtos i Akalan.¹⁴⁹ Sva je prilika, da su sisački i biskupijski uzorci za tiještenje došli u zemlju u vrijeme uništenja Siscie i Salone. Matrica jezičca iz Pančeva (tab. IV, 3) uglavnom je s njima istovremena, a po svom je stilu svakako bizantska; bliže paralele pančevačkoj matrici mogu se naći na zlatnim tiještenim jezičcima grobova iz Kunágoite i Ozore,¹⁵⁰ jer su stilistički različitiji njoj inače funkcionalno analogni primjerci matrica jezičaca 7. stoljeća iz Vidina na Dunavu i iz Adalije u Maloj Aziji.¹⁵¹ Smjer radioničkog središta za takve ukrase ukazuje nam, pored zlatnih okova blaga Akalan, zakopanog oko 626. g, također i značajna zlatna garnitura nakita 7. stoljeća s lokaliteta Mersina u kilikijskoj Maloj Aziji.¹⁵² Može se pretpostaviti, da su pojedine matrice putujućeg zlatara, zakopanog u Fönlaku, služile za izradbu odgovarajućih garnitura iz Čoke (tab. II) i Novog Kneževca (tab. III, 1-9, donekle IV, 3-6) — svi su ovi lokaliteti smješteni u sjevernom Banatu — iako se zlatna novokneževačka garnitura (tab. III, 3-9: glavni tipovi) može smatrati, već zbog svoje grčke punce, bizantskim importom, a radionički su njezini okovi srodni onima iz Akalana. Potpunosti radi spominjemo još i zlatne garniture i nakit (naušnice tipološki srodne s onima Szent-Endre) s crnomorskog područja, a to je lokalitet Kamunta u kubanskoj pokrajini,¹⁵³ s paralelama kako u Bugarskoj — i to s jednom od dviju zlatnih garnitura iz Madare (mogila III, grob 5)¹⁵⁴ — tako i u Panonskoj nizini (na pr. Szent-Endre, Ozora. Gátér grob 11 i t. d.).¹⁵⁵ Mogli bi se još spomenuti znameniti nalazi blaga Malaja Perešćepina u Ukrajini (zakopano oko 670. g.) i Vrap, južno od Tirane u Albaniji (ono pripada već prijelazu 7. u 8. stoljeće), ali ti veliki skupni nalazi imaju svojih osobitosti, što više ne ulaze u okvir ovoga rada.¹⁵⁶ To je kronološki zapravo »srednja faza avarske dominacije«, koja je zastupana u Jugoslaviji s nekoliko lokaliteta, što smo ih prije istaknuli i komentirali već prilikom našega popisivanja. Značajno mjesto u njihovom sklopu pripada konjaničkom grobu

iz Zmajevca u Baranji,¹⁵⁷ jer njegovi prilozi odišu još jakim tradicijom vremena cvata prvog avarskoga kaganata, luksuzno rađena zlatna garnitura (tab. XI, 1-7) toga groba ne zaostaje po kvaliteti zlatarske izradbe od novokneževačke zlatne garniture ili od odgovarajućih primjeraka s navedenih podunavskih i crnomorskih lokaliteta; srebrom tauširani zmajevački stremeni (tab. XI, 9,10) zaslužili bi posebnu pažnju, već zbog izuzetne rijetkosti ovakva ukrašavanja stremena za avarskog vladanja na panonskom tlu.^{157a} Arheološki materijal spomenutih lokaliteta (na pr. iz grobova u Bijelom Brdu i Osijeku) datira se u drugu polovicu 7. stoljeća, pa je vjerojatno, da su ti grobni prilozi došli u zemlju poslije završene seobe južnih Slavena, negdje bliže izmaku vremena prvog avarskoga kaganata.

Kronološki se mora obilježiti t. zv. martinovska kultura¹⁵⁸ »ranom fazom avarske dominacije«, a njezino središte traži nekolicina arheologa kod Anta na području Ukrajine, t. j. u Pridnjeprovlju.¹⁵⁸ ova se kultura nastoji povezati sa seobom južnih Slavena, s pretpostavkom, da bi podunavsko-balkanski lokaliteti s nalazima t. zv. martinovske kulturne pripadnosti, rađenim u pontskim radionicama, mogli predstavljati arheološku potvrdu ovog historijskog događaja.¹⁵⁸ U Jugoslaviji su nalazi t. zv. martinovske kulture uglavnom ograničeni na nakit, a to su naprijed navedeni primjerci lučnih fibula¹⁵⁹ (tab. XVII, 7-9, XVIII, 1-4), srebrni nakit iz Čadavice¹⁶⁰ (tab. XIV, XV), možda još kopče iz Novih Banovaca¹⁶⁰ (tab. X, 25,26) i jezičac iz Dalmacije¹⁶⁴ (tab. XVII, 5). Međutim, potrebno je upozoriti na nekropolu Sarata Monteoru u Rumunjskoj, gdje su se ustanovile analogne fibule s antropomorfnom nožicom u grobnoj povezanosti sa žarama tipološki srodnima t. zv. praškom tipu keramike, pa se pretpostavlja, da se tu radi o slavenskim grobovima s paljevinom, datiranim u 7. stoljeće;¹⁶⁰ takve su žare bile također uočene na nešto zapadnijem podunavskom lokalitetu Balta-Verde u Maloj Vlaškoj.¹⁶⁰ Možda je u neku ruku slična situacija otkrivena u Srbiji u Caričinu gradu, a to je Justiniana prima 6. i 7. stoljeća; tamo su se iskopavanjem ustanovile u ruševinama, i to kao svakako postjustinijanski tragovi slavenskog zauzimanja tog bizantskog grada, u 7. stoljeću, one naprijed spomenute lučne fibule (tab. XVIII, 3, 4), uz druge kovinske izrađevine, dijelom neantičkog obilježja, pa još i slavenski keramički ostaci.¹⁶⁷ Slavenskoj ekspanziji 7. stoljeća pripisuje se također tesalski skupni nalaz fantastičnih brončanih figura, kojima se može pribrojiti ovdje jedan stilski srodan primjerak (tab. XVII,6).¹⁶⁸ Ovi su podaci još uvijek oskudni, naročito u našim krajevima, ali možda će praznine popuniti, t. j. ta pitanja barem djelomično objasniti, nedavno otkrivena i neobjavljena velika nekropola Pókasze-petk u Transdanubiji, gdje se mogu diferencirati navodno avarski skeletni grobovi od slavenskih grobova sa žarama srodnim t. zv. praškom tipu.¹⁶⁹ Pored toga su značajna nova zaštitna iskopavanja groblja Oroszlány, također u Transdanubiji, gdje je u skeletnim ženskim grobovima navodno uočen jak pridnjeprovski utjecaj i uglavnom grublja slavenska keramika 6. i 7. stoljeća.¹⁷⁰ Može se očekivati, da će objava ovih nekropola pružiti više novih putokaza, naročito u vezi s pitanjem slavenske ekspanzije u panonskim krajevima, a za nas je

to važno i radi toga, jer prostorna udaljenost lokaliteta Pókaszeptk u Mađarskoj prema Dravi nije velika.

Luksuzno rađen srebrni nakit iz Čadavice (tab. XIV, XV), o kojemu je već bilo riječi, isprva se pripisivao kutrigurskim, a poslije ranoslavenskim nosiocima;¹⁷¹ to pitanje ostaje i dalje sporno, iako nema sumnje, da je taj nakit proizveden u pontskim radionicama. S historijskog vidnog kuta može se njegovo zakopavanje na tlu Podravine objasniti samo u okviru tog vremenskog zbivanja, koje se odigralo za prvog avarskoga kaganata. Čadavički se nakit u literaturi uspoređivao s onime iz blaga Martinovka, Zalesje, Zemiansky, Vrbovok i Cosovenii-de-Jos, sva datirana u 7. stoljeće.¹⁷² Čadavička garnitura (tab. XIV) srodna je radionički dijelovima srebrne garniture kasnog 6. stoljeća s kastela Sadovec (Sadovsko kale u sjevernoj Bugarskoj)¹⁷³ i pogotovu s jezičcima i pseudofibulama garniture iz groba 9 nekropole Kiskőrös-Városalatt,¹⁷⁴ koji pripada vjerojatno ranom 7. stoljeću. Istovremeni su i poznati nepotpuni grobni nalazi srebrnih garnitura i oštećenog mača (s nakrsnicom) s lokaliteta Tolna-Némedi, koji imaju vidljive pontske utjecaje, ali se s čadavičkim ipak ne mogu bliže uspoređivati.¹⁷⁵ Martinovski stil uočljiv je nadalje na ulomku jezičca popraćenog s glatkim manjim jezičcima srebrne garniture iz groba 2 nedavno objavljenog značajnog nalaza s lokaliteta Törökbálint,¹⁷⁶ o kojemu će još biti govora. Mač iz istog groba u Čadavici, koji je tamo još 1929. g. nestao, može se približno rekonstruirati samo po iskazima tadašnjih očevidaca,¹⁷⁷ po tome je opisu čadavički mač bio po svojoj prilici tipološki najbliži pontskom maču (sl. C) iz groba 1-u Törökbálintu.¹⁷⁸ Oba navodno avarska törökbálintska

Sl. C

groba (grob 1 je konjanički!), s tipičnim priložima (tiještene garniture, pontske ušice od korica mača u oliku slova »P« i t. d.) iz vremena cvata prvog avarskoga kaganata, datiraju se u prve početke 7. stoljeća, t. j. u njima se zrcale još kulturni elementi kasnog 6. stoljeća.¹⁷⁹ Kronološki su oni, dakle, istovremeni čadavičkome grobu, premda taj posljednji nije morao biti s njima u etničkom smislu istovjetan. Keramički ostaci u čadavičkom grobu (tab. XV, dolje) i njima odgovarajuće paralele upozoravaju baš u tom pogledu na oprez, ali keramiku ostavljamo ovdje po strani. Valja ponovno istaknuti, da se revizijom terena u Čadavici ustanovilo postojanje jednoga kneževskog groba, kojemu su pripadali svi prije navedeni prilozi, datiranog u početak 7. stoljeća. Luksuzno obilježje ovih grobnih priloga rijetko je u odnosu na sve podunavske nalaze. Bogatiji muški grobovi starijeg horizonta dobrim su dijelom konjanički, što smo jasno mogli uočiti i na jugoslavenskom teritoriju, ali njihov odnos

k čadavičkom grobu, koji nije sadržavao konjaničke rekvizite, nije još objašnjen. Možda u tom smislu otežava etničku diferencijaciju i nedostatak prosječnih grobova martinovskog kruga, naročito izvan Ukrajine. Iz krajeva bližih Čadavici mogao bi kao takav doći, čini se, u obzir na pr. spomenuti (muški) grob 9 iz nekropole Kiskőrös-Városalatt (prvenstveno po garnituri, premda sadržava ravan mač, t. j. palaš i trokrilne strelice)¹⁸⁰ i k tome još (ženski) grob 2 iste nekropole (po fibuli martinovske radionice).¹⁸¹ Navedeni grobovi lokaliteta Törökbálint i Tolna-Némedi istovremeni su potpuno s čadavičkim; oni imaju dijelom samo opću sličnost s martinovskim stilom garnitura, poput sadovečkog nalaza, a ta je uočljiva i na krnjim srebrnim dijelovima garniture (tab. VIII, 1-4) iz Subótece¹⁸², i još na nekoliko ovdje nespomenutih nalaza srebrnih garnitura iz Mađarske. Ti nalazi ipak većinom ne pripadaju t. zv. martinovskoj kulturi, već uopće vremenu cvata prvog avarskoga kaganata. Njihova etnička pripadnost može biti ili avarska ili kutrigurska, a u pojedinim slučajevima i slavenska, ali to još nepobitnim argumentima nije dokazano. Ostaje i dalje sporno pitanje, da li je u močvarnoj šumi, blizu današnjeg sela Čadavica, u Podravini, zakopan kutrigurski ili slavensko-antski knez, koji je putovao kroz taj kraj? Nepoznanica je i dalje arheološki odnos t. zv. kasnohunskih Kutrigura prema ranim historijskim Slavenima prije njihove seobe u naše krajeve i za vrijeme seobe. Valja pomisliti, s obzirom na to, i na jedva još objašnjive slavensko-kutrigurske odnose istočno od Karpatske kotline u ranom 6. stoljeću, dakle još prije njihova dolaska u Panonsku nizinu, što bi zapravo moralo također i arheološki potvrditi.¹⁸³

Bit će zadaća budućih istraživanja, da pokušaju odgovoriti određenije na niz spomenutih pitanja, dijelom zamršenih, a u tu svrhu potrebni su prije svega rezultati novih iskopavanja sa suvremenom dokumentacijom. Mogli bismo to očekivati primjerice od malo prije spomenutih neobjavljenih terenskih istraživanja u Transdanubiji, izvršenih posljednjih godina.¹⁸⁴ To će olakšati vjerojatno i tumačenje keramičkih nalaza s našeg tla, a te smo namjerno ostavili po strani, jer za njihovo određenije prosuđivanje ne raspolazemo još dovoljno dokumentiranim podacima. Morali bismo se ograničiti na manje ili viši sigurne, a ponekad i varljive tipološke pretpostavke na osnovu sličnosti, koje nisu, dakako, dovoljne.¹⁸⁵ U sklopu arheološkog materijala, što smo ga bili popisali s jugoslavenskog teritorija, postoji i keramika, kako u nekropoli Bijelo Brdo I, tako i u nekropolama u Banatu (ove nam za pomnjivo proučavanje sviju pojedinosti nisu bile dostupne), na pr. iz Čoke, Mokrina, Aradca i t.d., nadalje u grobnim nalazima Majdan, Feketić, Osijek (tab. XII, dolje desno) i Čadavica (tab. XV, dolje), ali je ta keramika dijelom tipološki heterogena. O keramici tog vremena bit će govora na drugom mjestu. U literaturi se gdjekad nastoji povezati tadašnja proizvodnja keramike sa Slavenima,¹⁸⁶ ali keramika 7. stoljeća iz Jugoslavije, kao što je već spomenuto, nije dovoljno proučena, te predstavlja problem budućih istraživanja prvenstveno na našem tlu, pa i u susjednim zemljama, naročito na području Karpatske kotline.¹⁸⁷ Mi smo se, zbog toga, ograničili na kovinski arheološki materijal, jer nam stanje istraživanja daje o njemu

mного pouzdaniju sliku, po kojoj smo se mogli odlučiti bez skanjanja na kartiranje odgovarajućih lokaliteta (tab. I) na teritoriju Jugoslavije.

Zasebno mjesto t. zv. martinovske kulture u Podunavlju samo je djelomično opravdano. Njome su zapravo obilježeni uglavnom određeni tipovi nakita crnomorskog podrijetla, tako na pr. u literaturi često spominjane luksuzne pseudokopče^{187a} (njih ostavljamo po strani, jer nisu zastupane među značajnijim nalazima u Jugoslaviji), odnosno i pseudofibule (na pr. Čadavica, Kiskőrös-Városalatt grob 9 i t. d.), nadalje i određeni oblici lučnih fibula, naročito one s antropomorfnom nožicom, od kojih nam je iz Jugoslavije poznato osam primjeraka¹⁸⁸ različite veličine (na pr. Caričin grad, Velesnica, Dubovac-Palanka, Novi Banovci i dr.), pored jednog primjerka pontske fibule sa zoomorfnom nožicom (Caričin grad).¹⁸⁹ Takve se fibule s antropomorfnom nožicom pojavljuju ponekad i povezane u grobnim nalazima zajedno s oblicima nakita, koji doduše nisu potekli iz radioničkog kruga martinovskog stila nakita, ali nesumnjivo pripadaju starijem horizontu, što smo ga u uvodu bili skicirali. Tu smo pojavu uočili u (ženskom) grobu 2 Kiskőrös-Városalatt i u (konjaničkom) grobu Fönlak, iako moramo spomenuti, da su te fibule već prikazane s odgovarajućim ostalim primjercima kao slavenski nakit.¹⁹⁰ Slavenskoj etničkoj pripadnosti sigurno ne možemo pripisati grob iz Fönlaka, jer se u tom slučaju radi, po obilježju čitavoga nalaza, o grobu putujućeg zlatara, koji je izrađivao različite ukrasne oblike, osebujne za vrijeme cvata prvog avarskoga kaganata. Valja također upozoriti i na one sigurno datirane tipove nakita u ženskim grobovima starijeg horizonta, koji nisu na podunavskim lokalitetima nikada dosad bili neposredno u istom grobu povezani sa ženskim nakitom martinovskog stila (kao što su to fibule s antropomorfnom nožicom); radi se o pretežno zlatnim naušnicama tipa okrenute piramide, prozvanim također i tipom Szent-Endre (po tom ključnom nalazu), koje su u Jugoslaviji zastupane na više lokaliteta, i to s najboljim primjercima iz ženskog groba u Kuli (tab. XI, 11,12); nadalje spominjemo još Banatsko Arandelovo (nestale), Májdan (tab. XI, 14), Ram (tab. IV, 14), V. Kladušu (tab. XI, 13) i t.d.¹⁹¹ Brojni statistički podaci tog specifičnog nakita tipični su za stariji horizont nalaza, vezan s historijskog vidnog kuta za avarski vladajući sloj, a matrica za tiještenje baš takvih naušnica, ustanovljena u značajnom grobu putujućeg zlatara iz Kunszentmártona, jasno potvrđuje njihovu izradbu i unutar samoga područja avarske prevlasti.¹⁹² Taj zlatarski kvalitetno izrađen ženski nakit, doduše pod izrazitim utjecajem ponešto »barbarizirane« bizantske mode, značajan je za bogate ženske grobove starijeg horizonta. Napominjemo, da su sve naušnice s kuglastim završetkom, što smo ih naveli s lokaliteta Krčedin (sl. A) i Ram (tab. IV, 15), te analogni (neobjavljeni) primjerci naušnica iz Kostolca, izrađene od zlata, kao što ih znamo na pr. u gotovo istoj radioničkoj varijanti opet iz Szent-Endrea.¹⁹³ S piramidalno oblikovanim naušnicama su te kuglaste naušnice srodne u stilu i načinu izradbe, ali se naušnice s kuglastim završetkom pojavljuju i u ženskim i u muškim grobovima, češće su rađene jednostavnije u srebru. Za njih nisu specifična ograničenja, što smo ih uočili kod piramidalnih naušnica, jer su kuglaste bile u mnogo široj upotrebi, iako su i one

značajne za stariji horizont (na pr. Törökbálint grob 2, u neobjavljenim nekropolama Mokrin i Vrbas, sve rađene od srebra).¹⁶⁴

Već smo ranije upozorili na to, da su prilozima bogatiji muški grobovi starijega horizonta i na jugoslavenskom teritoriju često konjanički — izuzevši Čađavicu — a u njima se ističu, pored nomadskih jahaćih rekvizita, limene garniture izrađene tiještenom tehnikom. U muškim je grobovima ornamentika tih garnitura protkana ukusom pontsko-bizantskih radionica,¹⁶⁵ na garniturama su uočljivi i motivi t. zv. stila II,¹⁶⁶ što se možda mogu tumačiti ili kao pontsko-germanski ukrasni survival ili da potječu od utjecaja Herula, koji su arheološki sami po sebi nedokučivi,¹⁶⁷ pa je realnija pretpostavka povezati te motive s utjecajem gepidskih radionica, čije djelovanje za prvog avarskoga kaganata nije netragom nestalo, pa ga možemo i na tom ukrasnom stvaranju pokatkad primijetiti.¹⁶⁸ Gepidski utjecaj razumljiviji je na području Potisja nego u Transdanubiji i u jugozapadnoj Slovačkoj, gdje su se našle također garniture starijeg horizonta s takvim motivima; on tu nije vjerojatan, jer tamo Gepida nije bilo, pa bi ondje prije mogli doći u obzir Langobardi (nosioci stila I, a pogotovu stila II u Italiji poslije 568. g.),¹⁶⁹ iako za tu pretpostavku nedostaju sigurniji podaci. Zanimljiv slučaj predstavlja transdanubijsko groblje Wárpalota, koje sadržava, pored langobardskih grobova, grobove starijeg horizonta, i to još iz Bajnova vremena,¹⁷⁰ premda to groblje ne pruža oslonac za rješavanje navedenog problema. Garniture od srebrnog neukrašenog (glatkog) lima mađarski arheolozi vole nazivati »ranoavarskima«,¹⁷¹ dok su istovremene srebrne garniture, poput čađavičke, ukrašene punktirano-graviranim ornamentima, koji se u literaturi pokušavaju tumačiti na manje ili više uvjerljiv način, iako je dokazano samo to, da ove posljednje garniture potječu nesumnjivo iz pontskog kruga t. zv. martinovske kulture.¹⁷² »Rana faza avarske dominacije« u podunavskim i balkanskim krajevima obuhvaća u sklopu arheološkog materijala, koji je za nju značajan, također i nalaze radioničkog podrijetla martinovskog stila, odnosno i takve, koji su pod utjecajem martinovskog stila, ali sve to ne pruža još uporište za konačne zaključke.

Etničko opredjeljivanje nosilaca starijeg horizonta dopustivo je samo uz dosta primjeren oprez. Arheološki materijal iz Jugoslavije većinom je terenski nedovoljno dokumentiran, pa ga često možemo vrednovati jedino po tipološkim analogijama i prema pouzdano datiranim ključnim nalazima, te pomoću novijih istraživanja nekropola s većim brojem postojećih grobnih cjelina iz onih susjednih zemalja, koje su tada s našim tlom bile povezane približno istim historijskim zbivanjem. Zbog toga smo se pozivali na mađarske arheologe, premda oni često ističu samo Avare, te kasnohunska plemena pseudoavarskih Kutrigura, spominjana u historijskim izvorima, ali se ta plemena od Avara mogu arheološki lučiti samo u izuzetnim slučajevima. K tome mađarska literatura navodi germanske ostatke u Karpatskoj kotlini i etnički поближе neodredive tragove autohtonog donekle romaniziranog žiteljstva u Transdanubiji, odnosno tragove jaziško-sarmatskog žiteljstva prethunskog i hunskog vremena u Alföldu, dok Slavene mađarska literatura uzima u obzir već po naklonosti i naziraju pojedinaca, iako se slavenska prisutnost u tom zbivanju — last, not least

but

— prema historijskim podacima nikako ne može mimoći. U novije vrijeme nastoje mađarski arheolozi pomnijivije tragati i za slavenskom etničkom komponentom starijeg horizonta.²⁰³ K tome valja upozoriti i na nove rezultate mađarskih antropologa, koji su statistički ustanovili relativno mnogo veći broj mongolidnih značajki na skeletima iz grobova 8. nego na onima 7. stoljeća;²⁰⁴ nadalje se ističe »krajnje heterogeni sastav žiteljstva avarskog vremena«. ²⁰⁵ Osvrt na antropološko uspoređivanje groblja u Alföldu ukazuje i na to, da su skeleti nekropole Kiskőrös-Vágóhíd pretežno mongolidni, ali su zato oni iz još neobjavljenih groblja Tiszavárkony i Szigetszentmiklós redom obilježeni euro-pidnim značajkama.²⁰⁶ O Transdanubiji nisu izneseni statistički antropološki podaci u tom opsegu za 6. i 7. stoljeće, što je i razumljivo, budući da tamo nije još ni dovršena započeta opsežna arheološka revizija brojnih lokaliteta, naročito na području Blatnog jezera,²⁰⁷ koja može biti veoma važna, već zbog ranije tamo otkrivenog značajnog materijala; u vezi s time valja se sjetiti obližnjih lokaliteta Oroszlány i Pókaszepetk²⁰⁸, gdje je navodno na terenu uspjelo odrediti slavenske grobove, odnosno diferencirati ih od avarskih. Pripominjemo, da u Jugoslaviji dosad nisu izvršeni nikakvi radovi u smislu sustavnog statističkog korištenja antropoloških mjerenja. Prvi od navedenih antropoloških, statistički utvrđenih, podataka iz Mađarske²⁰⁹ daje naslutiti opravdanu pretpostavku o novom prilivu avarskih došljaka (ti su, naime, znatno povećali broj mongolidnih značajki registriranih na skeletima groblja 8. stoljeća), i to negdje u podmaklom 7. stoljeću, a ovi došljaci su zajedno sa zatečenim etničkim supstratom u Panonskoj nizini nosioci drugog avarskoga kaganata, koji je, bez obzira na mogućnosti postojanja odgovarajućih podataka iz historijskih izvora, u arheološkom smislu obilježen mlađim horizontom. Osim toga ovdje izneseni podaci ponovno svjedoče o činjenici, da su Avari prvog avarskoga kaganata predstavljali u Karpatškoj kotlini zapravo konglomerat u etničkom smislu.

Ipak je još prilično teško ocijeniti po arheološkom kriteriju ulogu južnih Slavena, koji su nesumnjivo sudjelovali već u 6. stoljeću u avarskim ratnim pohodima, vršeći također i vlastita osvajanja.²¹⁰ Dobro je poznato, da bizantski pisci pružaju važne podatke o Avarima, ali je veoma vjerojatno, da su se pod tim skupnim imenom, kada se ono spominje samo za sebe, razumijevali i Slaveni, čije se ime pojavljuje doduše gdjekad uz avarsko u historijskim izvorima.²¹¹ Valja imati na umu Slavena pod neposrednom avarskom zavisnošću, kao i one koji su bili s Avarima u više ili manje određenom saveznom odnosu, ali i u tom smislu nisu uvijek izvori jasni u svojim pretežno škrtim podacima. Tako na pr. često citirani Konstantin Porfirogenet spominje izričito baš za zauzimanje dalmatinskih krajeva »... slavenska plemena, koji se i Avari zovu«, ili su to »Slaveni, zvani i Avari«, pa »Slaveni ili Avari« i t. d.²¹² Prema istom izvoru uspjelo je Slavenima dalmatinskih krajeva otresti se, pod vodstvom Hrvata, avarskog vrhovništva;²¹³ taj se događaj zbio približno između 626. g. i 630. g., čini se, kao posljedica avarske katastrofe pred Carigradom (626. g.), t.j. oko 170 godina ranije od prestanka avarske vlasti nad Slavenima u Panonskoj nizini. To potvrđuje i veoma oskudan broj lokaliteta, bilo starijeg, bilo mlađeg horizonta, u jadransko-dinarskom prostoru, suprotno od znatno većeg broja tih lo-

kaliteta u podunavskim krajevima, gdje se na jugoslavenskom teritoriju najveća gustoća njihove rasprostranjenosti, prema našoj statistici nalaza, može pratiti u Bačkoj (tab. I).

Valja imati na umu činjenicu, da se etnička diferencijacija nosilaca i tvoraca arheološkog materijala, što smo ga vjerojatno u nepotpunom broju (43 lokaliteta) ovdje popisali, doista još ne može provesti. Po svojim tipološkim značajkama ima taj arheološki materijal pretežnim dijelom takvo obilježje, da bismo ga mogli smatrati bilo avarskim, bilo podešenim ukusu njihova vladajućeg sloja tog vremena. Isključivo pripisivanje Avarima po našem je mišljenju jednostrano i suviše simplificirano i na to se doista ne bismo smjeli odlučiti, već zbog toga, što nisu samo Avari mogli ostaviti na prostranom području od Tise do zaleđa jadranske obale svoje arheološke tragove, kao da južnih Slavena među njima tada nije bilo; po historijskim su izvorima baš ti južni Slaveni izvršili u to vrijeme t. zv. seobom, u brojčano značnom sastavu, zauzimanje tih krajeva, u kojima su se uspjeli definitivno i zadržati. Njih nije još moguće, dođuše, arheološki determinirati, ali bio bi s druge strane također suviše simplificiran postupak proglasiti, bez sigurnih argumenata, izvjesne nalaze kao pouzdano slavenske. To je na pr. slučaj s nalazom već spomenutih matrica iz Biskupije (tab. XVI), koje domaća literatura, baš u posljednjim godinama, smatra slavenskom svojinom.²¹⁴ Ta mogućnost postoji samo u smislu nosilaca tih matrica, ali nije dokazano, da su ih ti isti nosioci i izrađivali, pa to pitanje ostaje zapravo neriješeno, iako smo sigurni za vrijeme upotrebe tih matrica (rano 7. stoljeće). U podunavskim krajevima Jugoslavije uočili smo znatan broj nalaza nesumnjivo suvremenih seobi južnih Slavena, a pored toga i manji broj takvih, koji se datiraju nekoliko desetljeća kasnije od završetka te seobe. Osim pojedinačnih nalaza, postoje i u tim krajevima manje ili više istražene nekropole, koje bi nam morale pružiti upotrebljive podatke u vezi s problemom etničke diferencijacije, imajući na umu slavensku komponentu. Stanje istraživanja je takvo, da se u tom pogledu ne bi mogao dati određeniji odgovor. Čak ni u načelu potrebna i korisna antropološka mjerenja ne bi ta pitanja riješila sama po sebi, jer europidna obilježja skeleta mogu, ali ne moraju apsolutno fiksirati samo slavenski etnički živalj. Valja računati s mogućnošću, da su južni Slaveni, poput njima bliskih panonskih Slavena oko Blatnoga jezera i rijeke Zale,²¹⁵ u njihovu tijesnom dodiru s Avarima, naročito u Podunavlju, međusobno preuzeli i uzajamno se koristili s nizom tadašnjih pomodnih artefakata, bez obzira na njihovo radioničko podrijetlo. To bi se odnosilo možda na pojedine pojave povezane s nošnjom i s nakitom, koje se zrcale u grobnim nalazima. Ostaje, dakako, još otvoreno pitanje, jesu li doista južni Slaveni također u podunavskim krajevima običavali tada zakopavati jahača s konjem, jer bi to trebalo i dokazati. Ta mogućnost nije isključena, ali se sada može ona jedva smatrati pretpostavkom. Iako su već izvršene mnoge korisne predradnje, ipak nemamo, naročito u vezi s nekada vršenim terenskim istraživanjima, jasnu sliku o tipologiji samih grobova²¹⁶ i o mogućnostima razlikovanja načina sahranjivanja, prema raspoloživim podacima tih istraživanja. Zapravo se u novije vrijeme ovakvim pitanjima posvećuje dolična pažnja, kako u Mađarskoj i, pogotovu, u Čehoslovač-

koj, tako pretežno i kod nas, ali za arheološki materijal iskopavan ranijih godina nedostaju podaci često u korisnim okolnostima samoga nalaza, što vrijedi i za znatan broj ovdje popisanih lokaliteta.

Značajne se promjene mogu očekivati nakon završetka novijih istraživanja u krajevima blizu Blatnog jezera, koja, čini se, traže i reviziju dosadašnjeg istraživanja kao i preimenovanje pojma t. zv. kesteljske kulture,²¹⁶ pa će se i kod nas tome morati priznati ona pažnja, koju ta nastojanja zaslužuju.²¹⁷ Arheološki su nalazi u Jugoslaviji, koji se povezuju s t. zv. martinovskom kulturom, dođuše veoma značajni, ali se po tim suviše fragmentarnim podacima ne mogu bespriječno odrediti specifično slavenska plemena vremenski povezana s »ranom fazom avarske dominacije«; sve je to prihvatljivo samo u ograničenoj mjeri, jer je t. zv. martinovska kultura u našim krajevima određenije dokumentirana, barem dosad, samo pomoću nakita. Po našem mišljenju bilo bi svakako umjesnije govoriti zapravo o »martinovskom stilu«, što ga možemo pratiti na oblicima nakita, a pitanje naziva »kulture« u ovom slučaju valja upotrebljavati samo s rezervom. Već i ta okolnost upućuje na oprez,²¹⁸ s obzirom na etničko opredjeljivanje tvoraca i nosilaca tog osebjnog nakita i njegovih prisustva u nekropolama sa žarama, poput slučaja ustanovljenog u Sarata Montëoru;²¹⁹ nije još objašnjen odnos keramike Sarata Montëoru — Pókaszepetk, u vezi s tipologijom keramike t. zv. praškog tipa, odnosno keramike Oroszlány s onom t. zv. žitomirskog tipa i t. d.²²⁰ Radi li se u spomenutim grobljima sa žarama o Slavenima, koji su zadržali još u to vrijeme svoj stari pogrebni obred, usprkos avarskoj prisutnosti (jer su južni Slaveni u tijesnom dodiru s Avarima prešli već tada, čini se, na obred sahranjivanja mrtvacu)? Jesu li to različite slavenske plemenske skupine? Postoji li doista u Podunavlju utjecaj Anta? Broj pitanja mogao bi se, dakako, povećati, ali bi bilo preuranjeno odlučiti se na određenije zaključke, budući da za to ne postoje dovoljne pretpostavke. Kako je arheološka slika o južnim Slavenima 6. i 7. stoljeća još prilično neodređena i zamagljena, smatramo prvenstvenim zadatkom jugoslavenske arheologije prikupiti sve arheološke nalaze, što se mogu povezati po tipološkom i kronološkom kriteriju, pa i prema historijskom aspektu, s događajem seobe južnih Slavena, barem na teritoriju Jugoslavije. U tom smislu učinjen je ovdje prvi pokušaj arheološke dokumentacije, kojom, dakako, još nije riješen taj doista složeni niz problema. Bez obzira na možda i prethodne, t. j. ranije pokušaje slavenskog prodiranja,²²¹ zbila se seoba južnih Slavena — potvrđena izvorima — u podunavske i balkanske krajeve u kasnom 6. i u ranom 7. stoljeću;²²² ona je dakle nesumnjivo historijskom sudbinom vezana uz postojanje prvog avarskoga kaganata, čiju arheološku ostavštinu na jugoslavenskom teritoriju valja vrednovati kao svjedočanstvo iz vremena jednog odlučujućeg historijskog procesa u jugoistočnoj Evropi ranoga Srednjeg vijeka.²²³

Rukopis je dovršen 15. novembra 1958. g.

BILJEŠKE:

UPOTREBLJENE KRATICE

- A Ant H — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
A Arch H — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
A Et H — Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
A É — Archaeologiai Értesítő
A H — Archaeologia Hungarica
A J — Archaeologia Jugoslavica
B Z — Byzantinische Zeitschrift
E S A — Eurasia Septentrionalis Antiqua
F A — Folia Archaeologica
G Z M — Glasnik Zemaljskog muzeja
H Z — Historijski zbornik
J A Z U — Jugoslavenske akademija znanosti i umjetnosti
J I Č — Jugoslovenski istorijski časopis
J Ö A I — Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes
K S — Kratkie soobčenia Instituta istorii materialnoi kulturi
M A K — Materiali po arheologii Kavkaza
M A R — Materiali po arheologii Rossii
P A — Památky archeologické
F Z — Praehistorische Zeitschrift
S A — Sovetskaja arheologija
S A Z U — Slovenska akademija znanosti in umetnosti
S E — Sovjetskaja etnografija
S H P — Starohrvatska prosvjeta
Z Č — Zgodovinski časopis

* Ova je tema iznesena prvi puta u predavanju 13. V. 1958. na sastanku Sekcije za Srednji vijek Arheološkog društva Jugoslavije u Sarajevu, a u sažetom obliku na njemačkom jeziku u referatu 28. VIII. 1958. u VI. sekciji V. međunarodnog prethistorijsko-ranosrednjovjekovnog kongresa u Hamburgu. Ovdje se ovom temom bavimo opširnije s potrebnom dokumentacijom.

1. Glavnu literaturu za teme, koje izostavljamo u ovom radu, ovdje ne navodimo. U vezi s tobožnjim svetištem 7. stoljeća u Ptuj u upozoravamo na slijedeće: Korošec J., Slovansko svetište na Ptujem gradu. Dela SAZU, 6, 1948, 33 sqq. — Cf.: ZČ, II–III, 1948/9, 206 sqq.; 213 sqq.; ZČ, IV, 1950, 127 sqq.; ZČ, VIII, 1954, 24. — Bošković Đ., Starinar, 1950, 39 sqq. — Saria B., Carinthia I, 140, 1950, 384 sqq. — Marić R., Živa Antika, 1, 1951, 302 sqq. — Grafenauer B., Ustoličevanje koroških vojvod etc., Dela SAZU, 7, 1952, 460 sq. — Hensel W., Slowianszczyzna wczesnośredniowieczna, 1956, 259 sq. — Za Arkonu je kao posljednji veoma važno tumačenje iznio Dyggve E., Formositas Romanica, Festschrift J. Gantner, 1957, 109 sqq. — Cf. Dyggve E., Germania, 37, 1959, 193 sqq., n. 37.
2. Ovakvu klasifikaciju naročito je naglasio Korošec J., Arheol. vestnik, II, 1951, 115 sqq. — Cf. Korošec J., Uvod v materialno kulturo Slovanov etc., 1952, 44 sqq., 340 sqq. — Prigovori: Vinski Z., Peristil, I, 1954, 201, 206. — Vinski Z., GZM, 1956, 74, n. 102 a, 81, n. 153.
3. Za mađarsku literaturu cf. onu cit. ovdje n. 5–223 (bez pretenzije na potpunost). — Korisne podatke u tom smislu donosi Eisner J., Devínska Nová Ves, 1952, 307 sqq. Eisner je inače skeptičan prema toj kronološkoj diferencijaciji (o. c., 317, n. 67), ali ga u tom pogledu ne možemo slijediti.
4. Za srednjoevropsku i rusku literaturu cf. podatke cit. ovdje n. 3, 9, 13, 16–220 (bez pretenzije na potpunost).
5. Cf. Alföldi A., Untergang d. Römerherrschaft in Pannonien, 2, 1926, 2 sqq. — Alföldi A., ESA, IX, 1934, 285 sqq. — Opravdanu kritiku toga donosi Kovrig I., AÉ, 1958, 66 sqq.
6. László Gy., AH, XXXIV, 1955, 284 sqq.
7. Harmatta J., AH, XXXIV, 1955, 6 sqq. — Cf. ovdje n. 223.
- 7a. Móra F., Ethnographia Népelet, XLIII, 1932, 55. — Horváth T., AH, XIX, 1935, 56 sq. — Cf. ovdje n. 223.
8. Csallány D., A Arch H, II, 1952, 247 sqq. — Cf. Fehér G., A Arch H, V, 1954, 55 sqq.
9. Fettich N., AH, I, 1926, 51 sqq. — Pojam Salinova termina stil II češće je razmatran u literaturi kao kombinacija apstraktne životinjske ornamentike i pletenice, što se na kovinskim ukrasima često plošno primjenjuje, cf. Werner J., Münzdatierte austrasische Grabfunde, 1935, 47, n. 1. Ova je ornamentika značajna za vrijeme poslije 600. g., a Fettich je (ibidem) jasno uočio njezinu veću kontinentalnu raširenost i složenost njezina podrijetla, u relaciji na prvotnu Salinovu koncepciju o prvenstveno germanskom stilu ukrašavanja, cf. Salin B., Altgermanische Thierornamentik, 1904, 245 sqq. Pripominjemo, da na ukrasima, o kojima će ovdje biti govora, više prevladava pletenica, dok se životinjski ornament nazire samo gdjekad u najapstraktnijim varijacijama osebnog t. zv. Zahnschnittornamenta, kako ga naziva Fettich (ibidem). Pitanje njegova podrijetla na ovom materijalu ostaje zasad otvoreno. — Cf. Fettich N., ESA, IX, 1934, 308 sqq.
10. Kovrig I., A Arch H, VI, 1955, 163 sqq.
11. Kovrig I., ibidem
12. Csallány D., FA, I-II, 1939, 163 sqq. — Kovrig I., FA, IX, 1957, 126 sqq.
13. Kollautz A., Saeculum, V, 1953, 144 sq. — Cf. Jónás E., Demareteion, 1, 1935, tab. I.
14. Kovrig I., A Arch H, VI, 1955, 164, 181.

15. Čup konjaničkog groba iz Osijeka (tab. XII, dolje desno); o tom nalazu bit će kasnije govora. — Za keramiku t. zv. podunavskog tipa cf. Eisner J., o. c., 248 sqq. — Takvu keramiku sadrži i velika još neobjavljena nekropola Holiare u Slovačkoj (materijal čuva Archeologický ústav Slov. akad. vied, Nitra) vjerojatno već u grobovima 7. stoljeća (u junu 1957. g. imali smo prilike letimično pregledati arheološki materijal te nekropole u Nitri). — Iz Mađarske se može ukazati na 2 primjerka podunavskog tipa u objavljenoj nekropoli Kiskőrös-Vágóhid iz 7. stoljeća, cf. László Gy., o. c., p. 33, fig. 13.
16. Fettich N., AH, XXI, 1937, 282 sqq. — Fettich N., AH, XXXI, 1951, 126 sqq. — Vinski Z., SHP, 1952, 41 sqq. — Rybakov B. A., SA, XVII, 1953, 76 sqq. 91.
17. Za historijsku literaturu, prvenstveno s obzirom na seobu južnih Slavena, cf. onu cit. ovdje n. 17, 113, 159, 160, 210–213. — Najviše historijskih i socioloških podataka iznio je u posljednje vrijeme Grafenauer B., ZČ, IV, 1950, 23 sqq.
18. Fettich N., cit. ovdje n. 16. — Csallány D., o. c., 175 sqq. — Csallány D., AÉ, 1946/8, 357, 360. — Csallány D., AÉ, 1953, 140. — Naročito je pretjerao Mavrodinov N., AH, XXIX, 1943, 187, 221. — Zastranjivanja kod nas u vezi s tobožnjom »kulturgurskom grupom« cf. Garašanin M.—Kovačević J., Pregled materijalne kulture južnih Slovena etc., 1950, 30 sqq.
19. Kovrig I., o. c., 183. — László Gy., o. c., 252 sqq.
20. Csallány D., A Arch H, II, 1952, 248 sqq.
21. Harmatta J., ibidem. — Cf. ovdje n. 223.
22. Kovrig I., o. c., 163 sq.; zanimljiva je opaska Kovrigove (o. c., n. 3) s obzirom na tipološke razlike stremena, da su ranoavarski stremeni služili za meku obuću, dok su kasnije avarski stremeni vjerojatno bili podesniji za obuću s tvrdim potplatom. — Za starije oblike stremena cf. Kleemann O., Extrait du Congrès préhistorique de France, Comptes rendus de la XVe Session, 1956, 632 sqq. — Inače je još uvijek korisno konsultirati, pored članka Reinecke P., Germania, 17, 1933, 220 sqq., ponešto zastarjelo djelo Zschille R.—Forrer R., Die Steigbügel etc., 1896, 3 sqq. — U 7. stoljeću počela se širiti upotreba stremena u merovinškom i u vikinškom krugu, cf. Müller-Karpe., Hessische Funde etc., 1949, 62. — Jonsen A. B., Fornvännen, 1954, 234.
23. Hampel J., Altertümer d. frühen Mittelalters in Ungarn, II, 1905, 339 sqq.
24. Hampel J., o. c., 349 sqq.
25. Hampel J., o. c., 343 sqq.
26. Fettich N.—Rhé Gy., Skyfika, 4, 1931, 25, 54 sq. (taj grob obilježuju, uz naušnice »avarske mode«, inače pretežno prilozi germanskog značaja!).
27. Csallány D., FA, I-II, 1939, 125 sqq.
28. Csallány D., AÉ, 1943, 163 (lokalitet sadržava starije i mlađe grobove).
29. László Gy., o. c., 219 sqq.
30. László Gy., o. c., 263 sqq.
31. László Gy., o. c., 270 sqq.
32. Hampel J., o. c., 362.
33. Fettich N., AÉ, 1929, 68 sqq.
34. Kovrig I., FA, IX, 1957, 119 sqq.
- 34a. Bóna I., AÉ, 1957, 174.
35. László Gy., o. c., 21 sqq.

36. László Gy., o. c., 93 sqq. — Cf. Horváth T., o. c., 35 sq.
37. Hampel J., o. c., 262, 268, 272. — Kovrig I., A Arch H, VI, 1955, 167 sq.
38. Fettich N.—Nemeskéri J., Győr története a népvándorláskorban, 1943, 16, 18, 22, 26, 38 sq., 42. — Cf. László Gy., o. c., 53 sqq.
39. Fettich N.—Rhé Gy., o. c., 32 sq.
40. Kada E., AÉ, 1905, 369 sq. — Cf. Fettich N., AH, I, 1926, 33.
41. Hampel J., o. c., 392 sqq., 747 sqq. — Cf. Fettich N., o. c., 32. Ovaj se lokalitet nalazi sada na teritoriju rumunjskog Banata s nazivom mjesta Felnac, ali se ovdje služimo bivšim nazivom Fönlak, jer je kao takav poznat u literaturi.
42. Csallány D., A Kunszentmártoni avarkori ötvössir, 1933, 2 sqq.
43. Hampel J., o. c., 391 sq. — Cf. Fettich N., o. c., 33.
44. László Gy., o. c., 252 sqq., n. 1, 2 (Mađarska).
45. Fettich N.—Marosi A., AH, XVIII, 99 (Rumunjska).
46. Filov B., Archäol. Anzeiger, 1914, 417 sq. (evropska Turska).
47. Strzygowski J., Altai—Iran u. Völkerwanderung, 1917, 1 sqq. (Albanija).
48. Svoboda B., PA, XLIV, 1953, 33, sqq. (ČSR).
49. Fettich N., AH, XXXI, 1951, 109 sqq. (bivša Galicija, sada Ukrajinska RSR).
50. Rybakov B. A., o. c., 76 sqq. — Cf. Fettich N., AH, XXI, 1937, 282 sqq. (Ukrajinska RSR).
51. Werner J., Reinecke-Festschrift, 1950, 169, n. 63. — Cf. Rybakov B. A., o. c., 54 sq. (Ukrajinska RSR).
52. Werner J., o. c., 169, n. 62 (Ukrajinska RSR).
53. Fettich N., AH, XXI, 1937, 290. — Cf. Fettich N.—Marosi A., o. c., 61, n. 31 (Ukrajinska RSR).
54. Bobrinski A. A., MAR, 34, 1914, 111 sqq. — Cf. Maculevič L. A., Seminarium Kondakovianum, I, 1927, 127 sqq (Ukrajinska RSR). — U ovaj krug valja pribrojiti i odgovarajući nakit s lokaliteta Kamunta u Kubanu, cf. Mavrodinov N., o. c., 189. (Cf. ovdje n. 153.)
55. Cf. ovdje n. 23, 24. — Cf. László Gy., o. c., 256 sqq.
56. Valja napomenuti, da je mađarski arheolog D. Csallány već registrirao znatan dio tog materijala iz Jugoslavije u popisu njegova veoma iscrpnog i korisnog djela, koje smo uzeli ovdje često u obzir, cf. Csallány D., Archäologische Denkmäler d. Awarenzeit in Mitteleuropa, 1956, 231 (indeks). Ovo djelo sadržava dođuše nekoliko manjih pogrešaka i netočnih podataka o pojedinim lokalitetima iz Jugoslavije, od kojih mu nekolicina nedostaje, ali time ne želimo umanjiti važnost tog djela, u kojem je obuhvaćen ogromni materijal nalaza tog vremena prvenstveno iz Podunavlja. — Nekoliko lokaliteta iz sjeverne Jugoslavije navodi također Kovrig I., o. c., 165 sq.
57. Kovrig I., o. c., 164, 181.
58. Csallány D., FA, I-II; 1939, 121 sqq.
59. Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 101 (s literaturom).
60. László Gy., AH, XXVII, 1943, 159 sqq., fig. 44-45, tab. IX (ženski skelet i skelet drugog konja ostavljamo po strani). — Za mač cf. Csallány D., FA, I-II, 1939, 137 sqq., za ostalu literaturu Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 101. — Napomena u korekturi: Naknadno nam je I. Kovrig, Budapest, saopćila pismom od 30. XII. 1958., da reproducirani konj zapravo pripada jahaču iz groba 44a čokanskog gro-

- blja, koji sadržava reproduciranu garnituru, ranoavarske zaobljene stremene, žvale, koštane ulomke od sedla i od luka, mač etc. László je u navedenoj publikaciji dodao, naime, još jedan crtež konja s drugačije oblikovanim stremenima (o. c., fig. 46) i koštane ukrase sedla (o. c., tab. X), ali to posljednje pripada grobu 44c istoga groblja. Te razlike nisu u Lászlóvoj publikaciji i njegovom opširnom, ali ponešto nejasnom opisu čokanskih grobova dovoljno uočljive, jer se László oslanja na starije terenske podatke iskopavanja F. Móre (o. c., 159 sqq.).
61. Vodič kroz izložbu Muzeja za primenjenu umetnost (Beograd) »Umetnička obrada metala«, II, 1956, 4, no. 12-16, 18, 19; I, 1956, fig. 2, 3 (s pogrešnim podatkom »privesak za pojas, Narodni muzej Zrenjanin«, što ovdje ispravljamo).
 62. Približna skica tipova novokneževačkog nalaza (tab. III, 3-9) ne može biti u svim pojedinostima potpuno točna, ali daje barem stanovitu predodžbu o glavnim tipovima ove zlatne garniture.
 63. Fettich N., AH, I, tab. IV, 18, V, 26, 27.
 64. Filov B., o. c., 417 sq., fig. 1.
 65. U vodiču kroz izložbu (cf. ovdje n. 61) datira se novokneževski nalaz u 8. stoljeće i atribuiraju se Slavenima, ali to ne smatramo točnim, jer za jedno i drugo nedostaju arheološki argumenti.
 66. Hampel J., o. c., 357 sqq. — Kovrig I., o. c., 174 — Cf. Párducz M., A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve, 1957, 93, n. 2 (navodno nalazi iz tri groba; Hampel, ibidem, navodi doduše bar dva groba).
 67. »Umetnička obrada metala«, II, 1956, 4, no. 20.
 68. Csallány D., o. c., 164 sq.
 - 68a M. Marjanski-Manojlović i Š. Nađ, oboje Novi Sad, stavili su nam na upotrebu fotografiju mokrinske neobjavljene garniture, te im zahvaljujemo na njihovoj pomoći. Po njihovim sumarnim podacima su inače garniture mokrinskih grobova većinom glatke, a ističe se velik broj ukrašenih koštanih artefakata, vjerovatno što ukrašene pletenicom što glatke, a ističe se velik broj ukrašenih koštanih artefakata, vjerovatno od luka, tobolca i sedla, ranoavarski stremeni i t.d.
 69. Csallány D., o. c., 174.
 70. Reizner J., AĚ, 1895, 380 sq. — Hampel J., o. c., 365. — Cf. Csallány D., o. c., 154.
 71. Tömörkény I., AĚ, 1904, 269. — Cf. Csallány D., o. c., 173.
 72. Nađ B., Rad vojvođ. muz., 1, 1952, 132 sqq., daje nedovoljan uvid u početno iskopavanje na tom lokalitetu, po čemu bi se moglo predmijevati, da ta nekropola sadrži i grobove mlađeg horizonta (iako se tome protivi naslov članka); to se može naslutiti po opisu lijevanog jezičca iz groba 3 (o. c., 134), koji indicira mlađi horizont. — Iskopavanje na tom lokalitetu vodio je Š. Nađ (Novi Sad), koji prema objavu čitavog materijala, a njemu dugujemo ostale sumarne podatke o postojanju tiještenih garnitura. Ne isključujemo mogućnost, da ova velika nekropola sadržava i takve nalaze, koji se mogu tumačiti kao ostavština Gepida u Banatu.
 73. »Umetnička obrada metala«, II, 1956, 5, no. 22 (netočno datiranje, nepotvrđena etnička atribucija i pogrešan naziv mjesta).
 74. To napose vrijedi za primjerke tab. III, 10-12; jezičac tab. III, 13 nije u toj mjeri tipičan, a nije nam ni poznato kakvom je tehnikom taj jezičac rađen. Ti

- će nalazi biti sustavno objavljeni u izvještaju Š. Nada (Novi Sad), a ovdje, po njegovim skicama, prikazane crteže dugujemo ljubaznosti R. Radišića (Zrenjanin).
75. Kovrig I., o. c., 172. — Cf. Csallány D., o. c., 89.
76. Szentkláray J., AÉ, 1884, 153 sqq. — Cf. Csallány D., o. c., 148.
77. Csallány D., o. c., 167.
- 77a. Podatak smo naknadno dobili, a dugujemo ga M. Manojlović—Marijanskoj i Š. Nađu, oboje Novi Sad (napomena u korekturi).
78. Csallány D., A Kunszentmártoni o. c., 19, 21, n. 37, tab. VII, 7. — Cf. Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 176.
79. Csallány D., o. c., 233 sqq. — Cf. Csallány D., A Arch H, II, 1952, 245 sq.
80. O fibulama 7. stoljeća iz Srbije bit će kasnije govora.
81. Vinski Z., GZM, 1956, 64, tab. I, 2.
82. Csallány D., AÉ, 1953, 133 sqq. — Cf. Kovrig I., o. c., 171, 181.
83. Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 85.
84. Fettich N., o. c., 31, fig. 21. — Cf. Gubitza K., AÉ, 1908, 418. — Fettich N., ibidem, spominje i dvije glinene posude, ali one nisu objavljene, a sada im se u Mađarskom narodnom muzeju, nažalost, zameo trag (Á. Sós, Budapest pismeno saopćenje).
85. Gubitza K., o. c., 420 sq. — S istog lokaliteta još nekoliko neobjavljenih srebrnih ukrasa i t. d. (muzej Sombor, g. ?), cf. Gubitza K.—Trencsény K., A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat muzeumának képes kalauza, 1908, 48. — Primjerci lijevanih garnitura 8. stoljeća, u zbirci Kiskunhalas, potječu s drugog lokaliteta u Feketiću, cf. Hampel J., o. c., 718 sq. — Csallány D., o. c., 84.
- 85a. Taj naknadno dobiveni podatak dugujemo susretljivosti Š. Nada (Novi Sad), koji će tu nekropolu objaviti (napomena u korekturi).
86. Roediger L., AÉ, 1903, 273 sqq. — Cf. Hampel J., o. c., 842 sq., III, tab. 496, 497. — Kovrig I., o. c., 180. — Cf. Csallány D., o. c., 193.
87. Hampel J., o. c., 839, tab. 494, 495. — Cf. Csallány D., o. c., 189.
88. Csallány D., o. c., 78.
89. Broj groba nije moguće u somborskom muzeju odrediti (pismeni podatak P. Velenrajtera, Sombor). Za ovalnu aplikaciju cf. »Umetnička obrada metala«, II, 1956, 5, no. 23 (netočno datiranje i pogrešno navođenje lokaliteta Bogojevo).
90. Gubitza K., AÉ, 1907, 346 sqq. — Gubitza K.—Trencsény K., o. c., 56 sqq. — Cf. Csallány D., o. c., 138 (s ostalom literaturom, ali s netočnim nazivom mjesta Mali Jajoš).
91. Gubitza K., o. c., 357 sq. — Cf. Kovrig I., o. c., 169, 179.
92. Gubitza K., o. c., 358 sq.
93. Hampel J., o. c., 843 sq. — Cf. Kovrig I., o. c., 171, 180.
94. Gubitza K., Bács-Bodrog vármegye etc., II, 1909, 25. — Cf. Csallány D., o. c., 85. — U Prigrevici nađen je na drugom položaju također bizantski zlatnik Heraklija I. i Heraklija II. Konstantina i Herakleonasa (641.), cf. Csallány D., o. c., 233.
95. Velenrajter P., Naučni zbornik Matice srpske, 10, 1955, 655 sqq., fig. 1, 2. — Ove naušnice iz Kule nismo mogli uvrstiti u naš rad o naušnicama tipa okrenute piramide, cf. Vinski Z., o. c., 63 sqq, jer smo za njih saznali kasnije, tj. 1956. g., kad je navedeni rad bio već odštampan. — Cf. »Umetnička obrada metala«, I, 1956, fig. 5, II, 1956, 3, no. 1. — Za Szent-Endre cf. Hampel J., o. c., 343 sq., tab. 263, 5, 6.

96. Ū Kuli je na drugom položaju nađen i bizantski zlatnik Foke (602.–610.), cf. Csallány D., o. c., 236.
97. Samo spomenuti: Roediger L., A Bács-Bodrog megyei történelmi társulat évkönyve, XIX, 1903, 144 sq. — Gubitza K.-Trencsény K., o. c., 40.
98. Na podacima i fotografiji neobjavljene garniture s lokaliteta Apatin–Sikeš zahvaljujemo P. Velenrajteru, Sombor, koji nam je inače susretljivo dao raspoložive podatke o lokalitetima u Bačkoj.
99. Gubitza K.-Trencsény K., o. c., 30.
100. Csallány D., o. c., 201.
101. Velenrajter P., Rad vojvođ, muz., 1, 1952, 135 sqq. — Cf. Csallány D., o. c., 117 sq. (s glavnom literaturom).
102. Hampel J., o. c., 123 sq., tab. 100 b, 9, 10 c, 1.
103. Cziráky Gy., AÉ, 1901, 422 sq.
104. Cziráky Gy., o. c., 423. — Cf. Cziráky Gy., AÉ, 1900, 264 sq. — Pogány J., AÉ, 1908, 404 sqq.
105. Istraživanja se u Bogojevu još uvijek nastavljaju (podatak dugujemo P. Velenrajteru, Sombor).
106. Gubitza K.-Trencsény K., o. c., 29. — Cf. Csallány D., o. c., 85.
107. Gubitza K.-Trencsény K., o. c., 71. — Cf. Csallány D., o. c., 183.
108. Csallány D., o. c., 166.
109. Iz Bačke se spominju još pojedini arheološki nalazi, koji možda pripadaju uz navedeni materijal, ali za njih ne raspolazemo još s dovoljnim podacima za njihovo opredjeljivanje za stariji horizont; pa ih zato nismo uzeli u naš popis, tako na pr. s lokaliteta Kolut (mač), Sombor (mač, kopča, strelica) i Stanišić prijevjesak, zlatne naušnice), cf. Csallány D., o. c., 150, 219, 175.
110. Cf. ovdje n. 79.
111. Csallány D., o. c., 135. — Zahvaljujemo I. Kovrig (Budapest) na podacima i dozvoli reproduciranja naušnica iz Krčedina.
112. Vinski Z., Situla, 2, 1957, 29, n. 138, fig. 57, 58. — Za analogije cf. Csallány D., A Ant H, IV, 1956, 276, tab. III, 1 (Kiskassa), 5 (Keszthely–Dobogó). — Ovakve kopče predstavljaju posebne varijante raznoliko rađenog nakita, čestog u Transdanubiji (cf. Alföldi A., o. c., 300, tab. III, 1–6. — Fettich N., AH, XXXI, 1951, 167, 171 sqq., tab. XXXI, XLIII–XLV). — U novije su vrijeme potanko klasificirane mnoge bizantske kopče 7. stoljeća, cf. Csallány D., o. c., 261 sqq. — Csallány D., A Ant H, II, 1954, 311 sqq. — Werner J., Kölner Jahrbuch etc., 1, 1955, 36 sqq. — O slavenskoj fibuli 7. stoljeća iz Novih Banovaca bit će kasnije govora. — Ostali samo dijelom objavljeni nalazi vremena avarske dominacije iz Novih Banovaca pripadaju gotovo svi 8. stoljeću, cf. Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 171 (s literaturom).
- 112a. Beninger E., Die bildende Kunst in Österreich, 1936, 158, fig. 145. — Eisner J., Slovenské dejiny, I, 1947, tab. XL, 6, 7. — O sličnim životinjskim prikazima cf. Salin E., Revue Archéologique, 1, 1938, 50 sqq.
113. Brunšmid J., Eranos Vindobonensis, 1893, 331 sqq. — Grégoire H., Byzantion, XII, 1937, 688. — Hoffiller V., Bericht VI. Intern. Kongress Arch., 1939, 519, tab. 59a. — Inače nisu u Srijemskoj Mitrovici za sada ustanovljeni ikakovi nalazi povezani s Avarima 6. i 7. stoljeća, iako su u Sirmiumu rezidirali kagan Bajan

(umro 582.) i njegovi sinovi (usprkos požaru 583., koji je grad više ošteti od zavojevača) do približno 592., cf. Hauptman L., *Byzantion*, IV, 1929, 160, 168. — Nalazi iz Srijemske Mitrovice (muzej Zagreb) su svi slučajni i mladi, t.j. pripadaju 8. stoljeću, a nisu još objavljeni; Csallány D., o. c., 164, spominje te nalaze sumarno i posve nedeterminirano (s pogrešnim navodom Mitrovica Srpska, a to je zapravo Mala Mitrovica na desnoj obali Save). — Iz Male Mitrovice potječu dvije zlatne bizantske naušnice (muzej Beograd), koje su također mlađe, cf. Mano-Zisi Đ., *Umetnički pregled*, 1, 1941, 20. — U Donjim Petrovcima (Bassiana) nađena je biserima ukrašena mala zlatna naušnica grozdolikog tipa, koja predstavlja prvorazredan gradski bizantski zlatarski rad, poput sličnog, ali oštećenog primjerka iz Erdevika (obje muzej Zagreb); taj bi nakit s tih srijemskih lokaliteta mogao potjecati iz zlatarskih radionica u Sirmiumu, a vremenski je blizak starijem horizontu, cf. Vinski Z., o. c., 30, fig. 68, 69.

114. Baranjski nalaz Draž (mađ. Darázs) nismo uzeli u obzir, jer pripada već mlađem horizontu, iako ženski grob (muzej Budapest, 1911. g.) s tog lokaliteta sadrži par pločica od pozlaćene bronce, koje po stilu podsjećaju na stariju tradiciju, cf. Fettich N., *AĖ*, 1929, 77 sq., 82, tab. 11, 1-4. — Također smo izostavili slučajne nalaze (muzej Budapest, 1910. g.) iz Batine (mađ. Kisköszeg), i to dvije žvale avarskog tipa i jednu trokrilnu strelicu, cf. Csallány D., o. c., 141, jer ovi neobjavljeni nalazi mogu pripadati i starijem i mlađem horizontu.
115. Hampel J., o. c., 844 sqq., tab. 498-500. — Cf. Csallány D., o. c., 216 (spominje i slučajne nalaze iz Zmajevca s literaturom).
116. Ne raspolazemo nikakvim bližim podacima o tom nalazu, što ga je približno oko 1900. g., u Osijeku iskopao C. F. Nuber. Ipak je vjerojatno, da konjanički grob potječe s položaja Zeleno polje, gdje su oko 1941. g. nađeni i uništeni konjanički grobovi za zlatnim ili pozlaćenim (?) garniturama, koje su nažalost u privatnom posjedu nekog mesara tokom Drugog svjetskog rata nestale (podatak dugujemo V. Milojčiću, sada Heidelberg). Novijom kontrolom muzeja u Osijeku ustanovljeni su doista ostaci avarsko-slavenskih nalaza iz uništenih grobova na Zelenom polju (podatak dugujemo D. Pinterović, Osijek), koji dopuštaju pretpostavku, da odanle potječe i t. zv. Nuberov konjanički grob.
117. Dosad samo spominjani u literaturi, cf. Csallány D., *AĖ*, 1953, 137, 140, n. 84. — Csallány D., *Archäol. Denkmäler* o. c., 112. — Reproduciramo nalaze t. zv. Nuberovog konjaničkog groba prema staroj neobjavljenoj fotografiji, iako je nekoliko primjeraka garniture tog nalaza zametnuto ili izgubljeno u Drugom svjetskom ratu. — Moguće je, da neobjavljeni primjerak keramike, što ga spominje Csallány D., *ibidem* (muzej Osijek), također potječe s položaja Zeleno polje, gdje su u novije vrijeme ustanovljeni još pojedini neobjavljeni avarsko-slavenski nalazi 7. i 8. stoljeća (podatke dugujemo D. Pinterović i I. Mažuran, oboje Osijek).
118. Cf. ovdje n. 15. — Keramika podunavskog tipa u konjaničkim grobovima ustanovljena u Devínskoj Novoj Vesi, gdje je napose grob 401 po svojim prilozima vjerojatno iz kasnog 7. stoljeća, cf. Eisner J., *Devínska Nová Ves*, 1952, 91 sq.; tipološki je bliži osječkom primjerku čup iz konjaničkog groba 519, cf. Eisner J., o. c., 118, tab. 58, 6, ali ne možemo prosuditi, da li taj grob pripada još kasnom 7. stoljeću ili već 8. stoljeću.

119. Nekropola s dravske obale (t. zv. bajera) u Bijelom Brdu ili nekropola Bijelo Brdo I. Cf. za tu nekropolu: Ivaniček F., Ljetopis JAZU, 55, 1949, 111 sqq. — Vinski Z., Ljetopis JAZU, 55, 1949, 225 sqq. — Korošec J., ZČ, V, 1951, 174 sqq. — Napominjemo, da je Ivaničekovo datiranje bilo doduše nedovoljno argumentirano, ali je ono zapravo najbliže današnjem vremenskom opredjeljivanju, cf. ovdje n. 121.
120. Ivaniček F., o. c., tab. XXXVIII, 61 b. — Taj grob sadržava još nekoliko artefakata, cf. Ivaniček F., o. c., 131.
121. Naknadno je preispitala I. Kovrig (Budapest) 1958. g. ovo vremensko opredjeljivanje navedenih nalaza iz grobova u Bijelom Brdu po analogijama iz Mađarske, te joj i ovdje zahvaljujemo na toj kolegijalnoj usluzi.
122. Alföldi A., o. c., 300. — Fettich N., Vjesnik etc. (Zagreb), 1941/2, 55 sqq., tab. III-V. — Werner J., Reinecke-Festschrift, 1950, 157, 171. — Fettich N., AH, XXXI, 1951, 17 sqq., 115 sqq., tab. X-XII. — Vinski Z., SHP, 1952, 32 sqq., 47 sqq.
123. Vinski Gasparini K.—Ercegović S., Izvještaj o pokusnom iskapanju u Čađavici, br. 151/4 od 3. VII. 1958. u arhivi Arheološkog muzeja u Zagrebu.
124. Jedan od očevidaca nalaza u Čađavici iz 1929. g. bio je V. Hoffiller, koji nas je češće usmeno upozoravao na ovdje iznesene podatke.
125. Pokusno iskopavanje 1958. g. (cf. ovdje n. 123) potvrdilo je, da na tom položaju ne postoji nekropola, veća samo jedan grob.
126. Vinski Z., GZM, 1956, 78 sqq., tab. VII, 43-45. — Za paralele nalaza Fönlak cf. Fettich N., AH, I, 1926, tab. V, 33, 45.
127. Vinski Z., o. c., 63 sqq., tab. I, la-b.
128. Karaman Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti, 1930, 136, fig. 147. — Csallány D., A Kunszentmártoni o. c., 33 sqq., tab. VIII, 1-25 (prva točnija objava čitavog nalaza s još uvijek mjerodavnom interpretacijom). — Alföldi A., o. c., 298 sqq. — Karaman Lj., Rad JAZU, 268, umj. raz. 4, 1940, 21 sq. — Mavrodinov N., o. c., 56 (pogrešno datiranje). — Vinski Z., SHP, 1952, 32 sqq. — Werner J., Abhandl. d. Deutschen Akad. d. Wiss., 1953, 4 sq., tab. 4. — Gunjača S., Antidoron M. Abramić, I, 1954/7, 231 sqq. — Daljnu literaturu navodi Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 88 sq.
129. Korošec J., SHP, 1958, 30 sqq., tab. I-IV. Najkorisniji je pedantan opis tih uzoraka za tiještenje, te nekoliko radioničkih zapažanja, ali iznesene analogije su nepotpune (bolje analogije dao je 1933. g. Csallány D., A Kunszentmártoni o. c., 33 sqq., ali to piscu nije bilo pristupačno, cf. Korošec J., o. c., n. 11); pojedine analogije su neuvjerljive (na pr. za uzorak u obliku konja, cf. Korošec J., o. c., 40, n. 35, 36, tab. I, 3); za uzorak u obliku ljudske maske tvrdi pisac, da »nema-mo uopće nikakvih srodnosti u materijalu iz Panonije« (Korošec J., o. c., 40), iako postoji baš za nju jasna analogija na devet primjeraka pločica s garniture u grobu 4 groblja s tiještenim garniturama, datiranog u 7. stoljeće (t.j. naš stariji horizont), s lokaliteta Csengőd u Mađarskoj, na što je, iznoseći za to i niz pontskih paralela, izričito upozorila Kovrig I., AĖ, 1946/8, 349, n. 28-32, tab. LXXII, 2-10. (To je uostalom previdio i Csallány D., Archäol. Denkmäler o. c., 88 sq.) — Pripominjemo, da matrice iz Siska, maločas spomenute (cf. ovdje n. 126), nikako nije moguće determinirati: »zvezdastog su oblika« (Korošec J., o. c., 42), jer se one s takvim oblikom ne mogu ni upoređivati (v. ovdje tab. XVII, 1, 2).

130. Za nalaz iz Tesalije cf. Werner J., o. c., 3 sqq. — Za ostale analogije cf. ovdje n. 128.
131. Vinski Z., *ibidem*. — Cf. Vinski Z., GZM, 1955, 231 sqq. — Tu našu tvrdnju o kontinuitetu takva nakita u Slavena upotpunjava i nedavno objavljena naušnica zvjezdolikog tipa, vjerojatno iz Biskupije (Gunjača S., o. c., 235 sq., fig. 2), kao i drugi primjerci stilski srodni odgovarajućoj biskupijskoj matrici i čađavičkim naušnicama, koji nam tada (1952. g., cf. naš rad cit. ovdje n. 128) nisu bili pristupačni, a nisu još ni objavljeni, bilo da se čuvaju u inozemnim zbirnama (na pr. Nitra), bilo da su poslije iskopavani na našem tlu (Otok kod Vinkovaca, usmeni podatak dugujem S. Dimitrijeviću, Zagreb).
132. Salin B., *Altgermanische Thierornamentik*, 1904, 118, fig. 321 (po crtežu pisca; jezičac je sada nepristupačan, on je ili zametnut ili je podatak o njegovu smještaju netočan, cf. Salin B., o. c., 371). — Cf. Csallány D., o. c., 101. — Tipološki su ovom primjerku srodni pojedini srebrni jezičci 7. stoljeća, koji su radionički zapravo bizantskog podrijetla, na pr. u langobardskim grobovima nekropole Castel Trosino, cf. Mengarelli R., *Monumenti Antichi*, XII, 1902, fig. 94, 140, 174 etc.
133. Iz Splita potječe još nekoliko bizantskih utega za novac iz prve polovice 7. stoljeća (Csallány D., o. c., 188, 239); navodno avarske slučajne nalaze (Csallány D., *ibidem*) ne možemo provjeriti, ali pretpostavljamo, da se tu radi o prikazima grifova na nama nepoznatim predmetima navodno iz Solina (cf. Riegl A., *Beiträge zur Kunstgeschichte* F. Wickhoff gewidmet, 1903, 10), koji nisu objavljeni, a vremenski ih nije moguće sada opredijeliti. — Zlatni nakit iz Golubića kod Knina može se naprotiv pouzdano datirati u rano 7. stoljeće, ali on potječe iz drugih bizantsko-sredozemnih radionica i zato ga nismo uzeli u obzir, cf. Karaman Lj., o. c., 22, fig. 18. — Vinski Z., o. c., 231 sqq., fig. 6. — Istom vremenu i vjerojatno istim radionicama pripadaju po svojoj prilici pojedine zlatne naušnice iz Munjave, Šušnjeva sela i Mogorjela, što se nije još u našoj literaturi dovoljno određeno uočilo, cf. Vinski-Gasparini K., SHP, 1952, 21 sq., tab. I, 2, 3. — Čremošnik I., GZM, 1951, 244 sq., tab. I, 12.
- 134 Vinski Z., GZM, 1956, 80, tab. VII, 46.
- 134a. Tallgren A. M., ESA, XI, 1937, 154. — Rybakov B. A., *Remeslo drevnei Russi*, 1948, 46 sqq., 77 sqq. — Werner J., o. c., 5 sqq. — Werner J., *Reinecke-Festschrift*, 1950, 170 sqq. — Rybakov B. A., SA, XVII, 1953, 76 sqq. — Vinski Z., SHP, 1952, 41 sqq.
135. Vinski Z., AJ, I, 1954, 78, fig. L.
136. Werner J., o. c., 154, tab. 30, 44.
137. Vinski Z., SHP, 1952, 42, fig. 23. — Ova je fibula vjerojatno identična s primjerkom navodno iz Bijele Crkve u Banatu, cf. Werner J., o. c., 152, tab. 28, 13.
138. Werner J., o. c., 151, tab. 27, 2.
139. Werner J., o. c., 151, fig. 2. Podatak o lokalitetu Kladovo, kojim se služi Werner, treba ispraviti u Velesnica, cf. Garašanin M., *Godišnjak muz. gr. Beograda*, II, 1955, n. 9.
140. Garašanin M., *ibidem*.
141. Podatak dugujemo M. Ljubinković-Ćorović (Beograd).

142. Mano-Zisi Đ., *Starinar*, 1956, 168 sq., fig. 38.
143. Mano-Zisi Đ., *Starinar*, 1958, 313, fig. 39.
- 143a. Cf. ovdje n. 109.
- 143b. Marušić B., *Peristil*, II, 1957, 63 sqq.
144. Za Tiranu, t.j. Vrap u okolici tog grada, cf. ovdje n. 47 i 156. — Za okolicu Skadra i druge nalaze u Albaniji cf. Korošec J., *Arheol. vestnik*, IV, 1953, 234 sqq., 250. — Za Tesaliju cf. ovdje n. 130. — Za Korint cf. Davidson G. R.—Horváth T., *Hesperia*, VI, 1937, 227 sqq. — Zeiss H., *Serta Hoffilleriana*, 1940, 95 sqq. — Za Sadovec cf. ovdje n. 173. — Za Madaru i Novi Pazar cf. Stančev St., SA, XXVII, 1957, 124, 127 sq., fig. 15, 16; cf. ovdje n. 154. — U Makedoniji su odgovarajući nalazi tog vremena zasad nepoznati (usmeni podatak B. Aleksove, Skopje). Rijetki tragovi uočeni su, čini se, u okolici Ohrida, cf. Lahtov V., *Lihnid*, I, 1957, 113.
145. Vinski Z., *AJ*, I, 1954, 71 sqq.
146. Csallány D., o. c., 233 sqq. — Cf. Huszár L. A., *A Arch H*, V, 1954, 61 sqq. — Kollautz A., o. c., 144 sq.
147. Cf. ovdje n. 128—131.
148. Za Sisak cf. ovdje n. 126. — Za Fönlak n. 41 i 126. — Za Kunszentmárton cf. ovdje n. 42 i 128. — Cf. Kollautz A., o. c., 152. — Za daljne podatke cf. Csallány D., o. c., 115, 149.
149. Fettich N.—Marosi A., o. c., 92, n. 78, 79, fig. 35 Najmlađi zlatnici obaju blaga su bizantski novci Heraklija I. (610. — 641.), odnosno Heraklija I. i Heraklija I. Konstantina (613. — 641.), a stariji su zlatnici Foke (602. — 610.) i Mauricija Tiberija (582. — 602.). — Za Akalan cf. ovdje n. 46. — Cf. Aberg N., *Goten u Langobarden etc.*, 1923, 122, fig. 252—254.
150. Cf. ovdje n. 23 i 24.
151. Fettich N.—Marosi A., o. c., 61 sq., fig. 21, 20, 20a. — Za Adaliju cf. Jenny W., *PZ*, 1933, 293 sqq.
152. Za Akalan cf. ovdje n. 46 i 149. — Za datum cf. Zeiss H., *Forsch. u. Fortschr.*, 11, 1935, 17 sq. — Za Mersinu cf. Kondakov N. P., *Russkie kladi*, 1896, 187 sqq., tab. XVIII, XIX. — Za »bizantski Istok« cf. Werner J., *Seminarium Kondakovianum*, VIII, 1936, 186. — Cf. Bott H., *Germania*, 23, 1939, 49.
153. Mavrodinov N., o. c., 189, fig. 124. — Cf. Uvarova P., *MAK*, VIII, 1900, 293 sqq., tab. CXXIV, 6, 7, 13—16. — Za naušnice iz Olbije cf. Kapušina S. I., *KS*, 33, 150, 103 sqq., fig. 46.
154. Dimitrov D. P., *Izvestija Istor. druž.*, XVI/XVIII, 1940, 181 sqq. — Cf. Mavrodinov N., o. c., fig. 45. — Stančev St., *Nekropolt do Novi Pazar*, 1957, 19, fig. 2; cf. ovdje n. 144.
155. Cf. ovdje n. 25, 24 i 40.
156. Za Malaju Perešepinu cf. Bobrinskoj A. A., *ibidem* (to blago sadrži artefakte različitog podrijetla). — Cf. Maculevič L. A., *ibidem*. — Za Vrap cf. Strzygowski J., o. c., 1 sqq. — Cf. Csallány D., o. c., 216. — Oba blaga uspoređuje László Gy., *AH*, XXXIV, 1955, 289 sq. — Napominje se, da blago Vrap sadržava, pored posuda, zlatnu šipku i zlatnu luksuzno rađenu garnituru, na kojoj se već zapaža stil mlađeg horizonta, ali je ona rađena još u vrijeme kasnog 7. stoljeća, kada je

još postojala zlatarska tradicija upotrebe dragocjenih izrađevina, koja nestaje u 8. stoljeću. — Malaja Pereščepina datirana je zlatnikom Heraklija II. Konstantina (641.—668.), cf. Alföldi A., o. c., 300, — László Gy., o. c., 278.

157. Cf. ovdje n. 115.

157a. Paralele za oblik zmajevačkih stremena predstavljaju stremeni iz grobova Wien XIII-Unter St. Veit i Wien-Liesing, datirani oko 700. g., cf.: Beninger E., Germanenzeit in Niederösterreich, 1934, 143 sq., fig. 64, 3 (s pogreškama). — Moszler G., JÖAI, XXXVII, 1948, 221 sqq., fig. 63, 10, 11 (bez određenog datiranja). — Za datiranje tih nalaza cf. Mitscha-Märheim H., Arch. Austr., 4, 1949, 125 sq. — Pripominjemo, da je tauširanje srebrom na željeznim stremenima veoma rijetka pojava (cf. Zschille R.—Forrer R., o. c., 7, tab, III, 11), ali je ovakva tehnika ukrašavanja jahaćih rekvizita, i to žvala i ostruga, inače raširena u Srednjoj Evropi i u Skandinaviji baš u 7. stoljeću, pa se analogije za tauširanje zmajevačkih stremena mogu tražiti i u tom smjeru; cf.: Werner J., Acta Archaeologica (Kobhavn), XXI, 1950, 78. — Werner J., Suomen Museo, LXV, 1958, 39. — Aberg N., o. c., 136 sqq. — Harster Th., PZ, 1913, 258. — Bott H., Bayerische Vorgeschichtsblätter, 18/19, 1, 64 sqq., tab. 7, 3a-b. — Holmquist W., Tauschierte Metallarbeiten d. Nordens, 1951, 124 sqq., fig. 67, 69, 2. — Radioničko podrijetlo zmajevačkih tauširanih stremena nije moguće sa sigurnošću odrediti, ali se može pretpostaviti, da su oni rađeni pod istim utjecajem, kao i spomenuti srednjoevropski i skandinavski jahaći rekviziti 7. stoljeća.

158. Cf. ovdje n. 16 i 134a.

159. Rybakov B. A., ibidem. — Cf. Rybakov B. A., SE, VI/VII, 1947, 101. — Tretjakov P. N., Vostočnoslavjanskije plemena, 1953, 153 sqq. — Vernadsky G., Ancient Russia, 1952, 156, 191. — Vinski Z., SHP, 1952, 44 sqq. — Braičevskij M. Ju.—Berezovec D. T., KS, 53, 1954, 23 sqq., n. 1. — Braičevskij M. Ju., Narisi starodavnoi istorii Ukraïnskoï RSR, 1957, 322 sqq. — Novija istraživanja u kubanskoj oblasti, izvan dohvata slavenskog naseljavanja, ukazuju na još nedovoljno proučene nalaze srodne t. zv. martinovskoj kulturi (na pr. s lokaliteta Pregradna), za koje bi se mogla postaviti hipoteza o njihovoj, bilo protobugarskoj, bilo kasno-hunskoj pripadnosti, ali to ostaje sada još otvoreno pitanje (usmeni podatak dugujemo S. M. Bibikovu, Kijev, koji nam je saopćen prilikom V. međunarodnog kongresa u Hamburgu 30. VIII. 1958.).

160. Werner J., Reinecke-Festschrift, 1950, 170 sqq. — Vinski Z., o. c., 45 sqq. — Historijske podatke za seobu južnih Slavena pružaju, osim starije literature: Grafenauer B., o. c., 97 sqq. — Barada M., SHP, 1952, 7 sqq. — Cf. Grafenauer B., HZ, VI, 1953, 71 sqq.

161. Cf. ovdje n. 135—143.

162. Cf. ovdje n. 122.

163. Cf. ovdje n. 112.

164. Cf. ovdje n. 132.

165. Nestor I., Dacia, 1957, 289 sqq.

166. Nestor I., o. c., 292, n. 1.

167. Cf. ovdje n. 142 i 143.

168. Cf. ovdje n. 130 i 134.

169. Iskopavala Á. Sós, Budapest, kojoj zahvaljujemo na tom značajnom podatku.
170. Iskopavala 1957. g. Á. Sós, Budapest, (objava u štampi u FA, X, 1958). I taj podatak dugujemo Á. Sós, Budapest. Cf. ovdje n. 223.
171. Cf. ovdje n. 122.
172. Werner J., o. c., 157 sq. — Fettich N., AH, XXXI, 1951, 124 sqq., 131 sqq., 139 sqq. — Svoboda B., o. c., 46, 50, 52 sq., 64 sqq., 84, 89 sqq.
173. Velkov I., Germania, 19, 1935, 154, tab. 19, 2, 19—22. — Cf. Mavrodinov N., o. c., fig. 125. — Kastel je uništen avarskim jurišem zadnjih godina 6. stoljeća, cf. Velkov I., o. c., 157.
174. Horváth T., o. c., 36 sq., tab. XXIV. — Cf. László Gy., o. c., 162 sqq.
175. Hampel J., o. c., 751 sqq. — Cf. Csallány D., o. c., 208.
176. Kovrig I., FA, IX, 1957, 120, 123, tab. XIX, 4, 5—7.
177. Cf. ovdje n. 123 i 124.
178. Kovrig I., o. c., 119 sq., 126 sq., fig. 26, tab. XVIII, 1. — Mačeve s koricama ukrašenim na pontski način ušicama za vješanje u obliku slova »P« (tipološki analogne primjercima obih grobova u Törökbálintu, cf. Kovrig I., o. c., tab. XVII, 1, 2, XIX, 27, 28) u Jugoslaviji naveli smo već ranije, i to iz Novog Kneževca (cf. ovdje n. 66) i Malog Idoša gr. 72 (cf. ovdje n. 92); mač iz Čoke gr. 1, odnosno 44a (cf. ovdje n. 60) imao je polukružnu ušicu za vješanje, međutim na ulomcima oštećenog mača iz Apatin—Sikeša (cf. ovdje n. 98) nije više moguće odrediti oblik ušice. Neizvjesno je kakav je oblik ušica za vješanje imao mač iz Čadavice.
179. Kovrig I., o. c., 130 sqq.
180. Cf. ovdje n. 174.
181. Horváth T., o. c., 35, tab. XXIII, 3.
182. Cf. ovdje n. 87.
183. Alföldi A., o. c., 300 sqq. — Hauptmann L., o. c., 144, 146. — Cf. Fehér G., Keleti Szemle, XIX, 1921, 31, 76 sqq.
184. Cf. ovdje n. 169 i 170 s pripadajućim tekstom.
185. Već smo 1952. g. upozorili na oprez pri takvu pokušaju određivanja keramike, cf. Vinski Z., AJ, I, 1954, 80.
186. Cf. ovdje n. 169 i 170. — Veoma značajna je i keramika iz ogromne nekropole Holiare u Slovačkoj (cf. ovdje n. 15), ali taj opsežan materijal nije još objavljen, a nije manje važan od onoga iz nekropole Devínska Nová Ves (cf. Eisner J., o. c., passim).
187. Najbolji sintetični pregled razvoja keramike dao je Eisner J., o. c., 248 sqq., ali i tamo nisu sadržani svi potrebni podaci za keramiku 7. stoljeća. — Cf. Szőke B., AĚ, 1957, 53 sqq. — Cf. ovdje n. 15.
- 187a. Maculevič L. A., o. c., 134 sqq. — Fettich N., AH, XXI, 1938, 280 sqq.
188. Cf. ovdje n. 135—142.
189. Cf. ovdje n. 143.
190. Werner J., o. c., 154 sq., 166 sq. — Cf. ovdje n. 181. — Hampel J., o. c., 748, tab. 446, 5. — Cf. Wernerov rad cit. ovdje n. 223.
191. Cf. ovdje n. 95, 70, 71, 81, 127.
192. Vinski Z., GZM, 1956, 72 sqq., tab. V, 36. — Cf. ovdje n. 42.
193. Hampel J., o. c., 343, tab. 263, 1—4.

- 194 Kovrig I., o. c., 120, 132, tab. XIX, 1, 2.
195. László Gy., o. c., 267.
196. Cf. ovdje n. 9.
197. Fettich N., ESA, IX, 1934, 320.
198. Fettich N.—Marosi A., o. c., 91 sqq. — Fettich N.—Nemeskéri J., o. c., 53 — Cf. Sevin H., Die Gebiden, 1955, 182 sqq. (s korisnim podacima, ali i znatnim pretjerivanjima o raširenosti i utjecaju Gepida, cf. Vinski Z., HZ, IX, 1956, 229 sqq.).
199. Fettich N., ibidem. — Cf. Aberg N., o. c., 40 sqq.
200. Bóna I., A Arch H, VII, 1956, 185 sqq., 251.
201. Csallány D., FA, I-II, 1939, 177.
202. Fettich N., AH, XXXI, 1951, 115, 131 sqq., 140 sq. — Cf. László Gy., o. c., 163 sqq.
203. Cf. ovdje n. 169 i 170.
204. Lipták P., Biologiai Közlemények, 2, 1954, 172.
205. Lipták P., A Arch H, VIII, 1957, 250 («... die äusserst heterogene Zusammensetzung der awarenzeitlichen Bevölkerung»).
206. Lipták P., o. c., 205 sqq., 210.
207. Kovrig I., AĖ, 1958, 66 sqq. — Pojedine transdanubijske grobove 6. stoljeća spominje Bóna, pored onih nelangobardskih iz Várpalote (gr. 9, 12, 15, 20, 24 etc.), cf. Bóna I., o. c., 84 sqq.
208. Cf. ovdje n. 170 i 169.
209. Cf. ovdje n. 204.
210. Bez obzira na razaranje Sirmiuma (582., odnosno požarom 583.), Sisciae (oko 600.) i Salonae (oko 612. — 615.), na opsadu Singidunuma (596. — 597.), na balkanske ratove (577. — 578., 584. — 588.) etc., potvrđeno je izvorima slavensko sudjelovanje u opsadama Soluna i Carigrada (617. i 626.), cf. Grafenauer B., ZČ, IV, 1950, 83 sq. — Werner J., o. c., 171. — Cf. Stein E., Studien zur Gesch. d. byzant. Reiches, 1919, 109. — Vernadsky G., o. c., 198 sq. — Dvornik F., The Slavs, Their Early History and Civilization, 1956, 40. — Datum razaranja Salonae odredio je Šišić oko 614. g., cf. Šišić F., Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, 232, n. 73. — O tom datumu cf. Dyggve E., History of Salonian Christianity, 1951, 125.
211. Grafenauer B., o. c., 51 sqq., 84 sq. — Barada M., o. c., 12. — Cf. Grafenauer B., HZ, VI, 1953, 82.
212. Barada M., ibidem. — Cf. Grafenauer B., HZ, V, 1952, 11. Ti su citirani nazivi upotrebljeni u 29. poglavlju Konstantinovog »De administrando Imperio«, čuvenom izvoru za seobu južnih Slavena, odnosno Hrvata i Srba; za čitavo djelo cf. Bury I. B., BZ, 15, 1906; 517—577. — Cf. najnoviju interpretaciju tog izvora Grafenauer B., o. c., 15 sqq.
213. Barada M., o. c., 14. — Grafenauer B., o. c., 14 sqq. — Vernadsky G., o. c., 200. — Za sporno pitanje jedne ili dviju seoba Hrvata cf.: Hauptmann L., Strena Buliciana, 1924, 515 sqq. — Hauptmann L., JIČ, III, 1937, 30 sqq. — Barada M., o. c., 7 sqq., 14. — Cf. kritiku Grafenauer B., HZ., VI, 1953, 71 sqq. — Prétpostavku o završnoj naknadnoj hrvatskoj seobi manjeg opsega 622.—623. g., koja je pokrenula ustanak u Dalmaciji ranije naseljenih Slavena, zastupa Grafenauer B., HZ., V, 1952, 53.

214. Vinski Z., GZM, 1956, 80. — Gunjača S., ibidem. — Korošec J., SHP, 1958, 41. — Cf. ovdje n. 128—131.
215. Radnóti A.—Gerő L., A Balaton régészeti es történeti emlékei, 1952, 61 sq. — Kniezsa St., Studia Slavica, 1, 1955, 29 sqq. — Cf. Kovrig I., ibidem. — Cf. ovdje n. 169 i 170.
- 215a Posebnog su obilježja na pr. grobovi s izdupcima (njem. Stollengrab ili Nischengrab) u grobljima starijeo horizonta, češće ustanovljeni na lokalitetima između Tise i Maroša, cf. Csallány D., o. c., 160 sqq., ali nije još provjerena raširenost tih grobova u ostalim krajevima Panonske nizine. — Korisna zapažanja o grobovima toga i kasnijeg vremena sabrao je Szóke B., Studia Slavica, II, 1956, 133 sqq.
216. Kovrig I., o. c., 67, n. 14—22, 69, n. 39. — U navedenom smislu nije više ni podesan naš ranije upotrebljen termin »kesteljski« i »protokesteljski« etc., cf. Vinski Z., o. c., 74 sqq. — Cf. Vinski Z., GZM, 1955, 231 sqq.
217. Cf. ovdje n. 215, 169 i 170.
218. Cf. ovdje n. 122 i 159, te naše prije već u tekstu iznesene rezerve!
219. Cf. ovdje n. 165.
220. Cf. ovdje n. 165, 169 i 170. — Za t. zv. praški tip cf. : Poulík J., Jižní Morava etc., 1948/50, 32 sqq. — Turek R.—Poulík J., Vznik a počátky Slovanu, I, 1956, 219 sqq., 240 sqq. — Za t. zv. žitomirski tip cf.: Kuharenko J. V., KS, 57, 1955, 33 sqq. — Kudláček J., Slovenská Archeológia, V, 1957, 390 sqq. — Za keramiku iz Hrvatske, napose žaru s lokaliteta Bakar-Sarazinovo, cf. Vinski Z., A J, I, 1954, 71 sqq.
221. Simonyi D., Studia Slavica, 1, 1955, 355, 359 sq.
222. Cf. ovdje n. 210-213.
223. Prilikom dovršavanja ovog rukopisa primili smo od Mađarskog narodnog muzeja u Budimpešti publikaciju o predavanjima održanim 1955. g. na arheološkoj konferenciji u Mađarskoj akademiji nauka u Budimpešti. Za našu su temu u toj publikaciji značajna predavanja Gy. Lászlóa i I. Kovrigove, kojima se nismo više mogli koristiti u našem rukopisu, pa upućujemo ovdje na to: László Gy., Kovrig L. I., Conférence archéol. de l'Académie Hongroise etc., 1955, 247 sqq., 266 sqq. — Napomena u korekturi: u međuvremenu je izišla iz štampe objava grobija Oroszlány (cf. ovdje n. 170), cf. Sós Á., FA, X, 1958, 105 sqq., pa upozoravamo na te grobne nalaze, na zapažanja o pljačkanju grobova (o. c., 124), kao i na paralele s lokaliteta iz Mađarske i Ukrajine (o. c., 115 sqq., n. 3, 14, 16, 17-25, 27-29, 34, 36, 39), od kojih su značajni za naše krajeve nalazi nekropole u Pečuhu — Pécs (o. c., n. 3, nama nepristupačno). — Također nismo više mogli uzeti u obzir ove radove: četiri priloga u publikaciji Očerki istorii SSSR III-IX vv. etc., 1958, 99 sqq., 569 sqq., 586 sqq., 740 sqq. — Zásterová B., Vznik a počátky Slovanu, II, 1958, 19 sqq. — Horedt K., Contributii la istoria Transilvaniei sc. IV-XIII, 1958, 61 sqq. — Simonyi D., A Arch H, X, 1959, 227 sqq. — Werner J., Germania, 38, 1960, 114 sqq. — Eisner J., Omagiu lui C. Daicovicu etc., 1960, 171 sqq.

POPIS SLIKA

- Tab. I. — Karta rasprostranjenosti popisanih lokaliteta u Jugoslaviji.
- Tab. II. — Čoka-Kremenjak: konj u grobu crtan in situ, jezičci i rozete njegove orme; umanjeno (po Lászlóu).
- Tab. III. — Novi Kneževac: 1-2, jezičci konjske orme; 3-9, skice glavnih tipova garniture iste orme. Aradac-Mečka: 12, naušnica; 10-11, 13, pojedini primjerci od različitih garnitura. Sve približno 1:1.
- Tab. IV. — Novi Kneževac: 1-12, dijelovi garnitura, ušica s korica mača i stremeni; umanjeno (po Hampelu). Pančevo: 13, matrica; približno 1:1. Ram: 14-15, naušnice; približno 1:1.
- Tab. V. — Mokrin: 1-17, garnitura pojasa. Selenča: 18-30, koplje, stremeni, žvale i predice (po Csallányu). Sve umanjeno.
- Tab. VI. — Selenča: garniture i okovi uglavnom od orme; umanjeno (po Csallányu).
- Tab. VII. — Feketić: 1-12, dijelovi garniture i koštana karika; nešto umanjeno (po Fettichu); 13-19, koplje, strelice, stremeni i predica; umanjeno (po Gubitzi). Lovćenac: 20-25, stremeni, predice i okovi; umanjeno (po Hampelu).
- Tab. VIII. — Subotica: 1-10, dijelovi garniture i strelice (po Hampelu). Prigrevica: 11-15, konjanički rekviziti i koplje (po Hampelu). Mali Iđoš: 16-22, konjanički rekviziti, koplje i nož; 23, ušica s korica mača (po Gubitzi). Sve umanjeno.
- Tab. IX. — Nadrljan: 1-16, dijelovi garniture, naušnice i drugi artefakti. Apatin-Sikeš: 17-29, dijelovi garnitura pojasa. Sve nešto umanjeno.
- Tab. X. — Bogojevo: 1-12, 13-16, 17-24, dijelovi garnitura, strelica i t. d.; nešto umanjeno (po Czirákyu i Hampelu). Novi Banovci: 25-26, kopče; 1:1 (po Vinskome).
- Tab. XI. — Zmajevac: 1-10, dijelovi garniture i stremeni; umanjeno (po Hampelu). Kula: 11-12, naušnice; približno 1:1 (po Velenrajteru). Velika Kladuša: 13 naušnica; 1:1 (po Vinskome). Majdan: 14, naušnica; približno 1:1 (po Reizneru).
- Tab. XII. — Osijek: dijelovi garniture; približno 1:1; stremeni, ulomci žvala i ćup; umanjeno.

- Tab. XIII. — Bijelo Brdo: 1-11, dijelovi garniture pojasa i strelice; nešto umanjeno; 12-13, stremeni; umanjeno; 14, naušnica; približno 1:1 (sve po Ivaničeku).
- Tab. XIV. — Čađavica: jezičci, narukvice, pseudofibula, kopča i pločica; približno 1:1 (po Fettichu).
- Tab. XV. — Čađavica: ogrlica; umanjeno (detalj ogrlice cca 1:1); naušnice; približno 1:1 (po Fettichu); ulomci čupa; nešto umanjeno.
- Tab. XVI. — Biskupija-Pliskov: matrice; nešto umanjeno (po Csallányu).
- Tab. XVII. — Sisak: 1-2, matrice; 3, okov (po Vinskome); 4, jezičac. Dalmacija: 5, jezičac (po Salinu). Jugoslavija-Grčka: 6, matrica (po Vinskome). Dubovac-Palanka: 7, fibula (po Vinskome). Novi Banovci: 8, fibula (po Werneru). Zagreb-Stenjevec: 9, fibula (po Vinskome). Sve 1:1.
- Tab. XVIII. — Velesnica: 1, fibula. Sjeverna Srbija: 2, fibula (po Werneru). Caričin grad: 3-4 fibule (po Mano-Zisiju). Sve približno 1:1.
- Sl. A (u tekstu) — Krčedin: naušnice; približno 1:1.
- Sl. B (u tekstu) — Novi Banovci: privjesak; 1:1.
- Sl. C (u tekstu) — Törökbálint: mač; umanjeno (po Kovrigovoj).

ZUSAMMENFASSUNG

Den Denkmälerbestand des 7. Jrh. in Jugoslawien, wozu noch die zweite Hälfte des 6. Jrh. miteinbezogen werden muss, sollte man eigentlich in etwa drei Themen gruppieren. Das eine umfasst den Komplex der berühmten spätantiken und frühbyzantinischen Stadtarchitektur, so z. B. Caričin grad (Justiniana prima) und Stobi im östlichen Jugoslawien und Poreč (Parenzo) an seiner westlichen Peripherie; damals wurden Sirmium, Siscia, Emona, Salona usw. zerstört. Dieses umfangreiche Thema wird hier nicht behandelt. Das zweite Thema bezieht sich auf das langobardisch-karantische Randgebiet im alpin-nordadriatischen Raum des westlichsten Jugoslawien, mit den Reihengräberfeldern von Kranj, Bled I, Buzet usw., die nur teilweise veröffentlicht sind. Dieses Thema lassen wir ebenfalls beiseite, desgleichen auch den Sonderfall des angeblich »slawischen Heiligtums« in Ptuj (Pettau), das de facto als ein Ammenmärchen zu beurteilen ist.¹ Wir wenden uns dem dritten Thema zu, das hier vorgelegt werden soll; es umfasst den jugoslawischen Fundbestand aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates. Hier wollen wir uns nur darauf beschränken.

Die jugoslawische Archäologie beschäftigte sich bisher niemals systematisch mit dem hier angeführten Thema und man hielt sich ungefähr an eine Zweiteilung des Fundstoffes, weil man ohne Bedenken nur die Zugehörigkeit entweder zur sog. Keszthely-Kultur oder zur sog. Martinovka-Kultur zuliess.² Das ist ohne Zweifel eine veraltete und mangelhafte Beurteilung, weil es in Jugoslawien noch eine Anzahl von Funden gibt, die man bisher vernachlässigt hat und die uns ein beträchtlich anderes Bild der Fundverhältnisse bieten. In der archäologischen Kulturzugehörigkeitsnomenklatur hat man für den betreffenden Fundstoff zwar noch keine Namenzuweisung bereitgestellt, obzwar eine solche nicht unbedingt notwendig ist. Man kann sich an die historischen Gegebenheiten halten und ihn einfach der Zeit des ersten awarischen Khaganates im Donauraum zuweisen, d. h. von 568 bis etwa 670. Das späte 6. und frühe 7. Jrh. ist zugleich die Zeit der südslawischen Landnahme und schon deswegen verdient dieser Fundstoff unsere besondere Aufmerksamkeit. Es ist vor allem das Verdienst der ungarischen Archäologie, auf Grund einer sehr reichen Materialsammlung der Awarenzeit, die auf ungarischen Boden die grösste Funddichte in Mittel- und Südosteuropa aufweist, eine chronologische Sichtung durchgeführt zu haben. Hier ist es nicht gut möglich den Stand der ungarischen Forschung ausführlicher darzulegen,³ zu der übrigens wesentliche Ergebnisse verschiedener nicht-ungarischer Wissenschaftler Mitteleuropas herangezogen werden müssen, wozu auch

einzelne russische Darlegungen in Bezug auf Südrussland zu berücksichtigen sind.⁴ Die recht zahlreichen Gräberfunde, deren Fundstoff man früher gern mit dem heute allerdings veralteten Begriff der sog. Keszthely-Kultur zusammenfasste,⁵ beginnen im Karpatenbecken keineswegs vor dem Ende des 7. Jrh. und lassen sich bis etwa in die Anfänge des 9. Jrh. verfolgen; wir bezeichnen sie historisch als die Zeit des zweiten awarischen Khaganates, das eine neue awarische Einwanderungswelle gegen 700 verursacht haben dürfte.⁶ Die Reihengräberfelder der ehemaligen sog. Keszthely-Kultur, gekennzeichnet eigens mit gegossenen Bronzegarnituren, Kreislappenranke, Greif, Tierkampfszene usw., bilden einen jüngeren Horizont, zum Unterschied der Gräberfunde des späteren 6. und des 7. Jrh., die tatsächlich einem älteren Horizont angehören.⁷ Die Gräberzahl des älteren Horizontes ist zahlenmässig etwas geringer, grosse Nekropolen sind relativ seltener, was scheinbar auf alte Plünderungen zurückzuführen ist.⁸ Immerhin sind die Gräber des älteren Horizontes öfters münzdatiert und zwar überwiegend mit byzantinischen Goldmünzen des 6. und 7. Jrh.:¹³ in den Gräbern des jüngeren Horizontes kommen dagegen solche niemals vor. Überhaupt sind die Grabbeigaben der Funde des älteren Horizontes reich an Edelmetallziergebilden, bezeichnend sind glatte und gepresste Blechgarnituren mit Stil II, bzw. Zahnschnittornament,⁹ Rosetten, Pseudoschnallen, spezifische Pferdegeschirrbeschläge kleblattförmig mit gefransten Anhänger u. dgl. m. Eine sehr grosse Rolle spielten die an und für sich komplexen Elemente byzantinischer Kleinkunstformen, entweder als Nachwirkung der berühmten griechisch-barbarischen Ateliers am Pontus, die auch Byzanz beeinflussten, oder als unmittelbarer Import aus Byzanz, besonders in verschiedenen Schmuckformen, die viel luxuriöser ausgeführt sind als die rustischeren Schmucksachen des 8. Jrh. Eigentümlich sind Schwerter pontischen Ursprungs,¹² die sich vom Palasch und besonders vom Säbel unterscheiden, nebst kurzen Lanzen, nomadische dreiflügelige Pfeilspitzen und Reflexbogen. Die eisernen Reiter-Requisiten aus dem Reitergräbern sind besser geschmiedet als diejenigen der Reitergräber des jüngeren Horizontes; sehr typisch sind frühawarische Steigbügel.¹⁰ Das Goldschmiedehandwerk ist nicht nur durch Gold bezeugt,¹¹ das besonders im späten 6. und im frühen 7. Jrh. als byzantinischer Tribut und awarische Beute von Bedeutung war, sondern auch durch Funde von Pressmodel, bzw. Matrizen in Gräbern und Hortniederlegungen wandernder Goldschmiede. Das wären nur einige, aber nicht alle wesentliche Kennzeichen des älteren Horizontes, den die ungarische Literatur gern »frühawarisch« nennt.

Es gibt natürlich noch einige nicht geklärte Fragen, so z. B. im Bezug auf die keramischen Funde.^{15 169-167} Weiter wäre noch die Übergangszeit von einem in den anderen Horizont im ausgehenden 7. Jrh. zu überprüfen, das eventuelle Fortleben von Altsachen im 8. Jrh. u. dgl. m. Man müsste eigentlich noch mit Gräbern rechnen, die etwa in der zweiten Hälfte des 7. Jrh. in die Erde gelangten und bis in die Zeit des zweiten Horizontes hineinreichten. Diese Fragen bedürfen noch genauerer Überprüfung jedes Gräberfeldes, das man in der älteren Literatur in die Zeit des 7. und 8. Jhr. datierte. Besonders sei darauf verwiesen, dass es im Karpatenbecken nicht zu selten und bestimmt nicht als Ausnahme Nekropolen gibt, die neben vielen Gräbern des jüngeren Horizontes auch eindeutig Gräber des älteren aufweisen, d. h. die Benützungsdauer des Gräberfeldes ist durch beide Horizonte zu verfolgen. Es handelt sich dann entweder um eine grosse Nekropole, oder um zwei nebeneinander liegende

Friedhöfe. Solche Umstände erschwerten seinerzeit die richtige Deutung des awarenzeitlichen Grabfundmaterials und es ist in erster Linie den ungarischen Forschern gelungen die zeitliche Sonderung beider Horizonte in vielerlei Hinsicht zu klären.⁷ Innerhalb des älteren Horizontes haben die Funde der sog. Martinovka-Kultur,¹⁶ die man gern in den letzten Jahren mit den Slawentum verbindet, noch eine Sonderstellung, die weiterer Klärung bedarf. Die ungarischen Forscher betonten zu sehr die Rolle des Kutrigurentums,¹⁹ die unseren Erachtens nach, archäologisch nur im beschränkten Ausmass von dem Awarentum im 6. und 7. Jhr. zu unterscheiden ist; einzelne Archäologen sind allerdings jetzt in Ungarn davon abgekommen, die Merkmale des älteren Horizontes in erster Linie als kutrigurisch zu deuten.¹⁹ Den Fundstoff aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates kann man von der awarischen herrschenden Schicht nicht absondern, obwohl deren Staatsgefüge schon zu Bajans Zeiten aus ethnisch komplexen Stammesverbänden bestehen musste, worunter zweifelsohne die landnehmenden Südslawen zu suchen sind, die in den Balkanfeldzügen des endenden 6. und frühen 7. Jhr. eine Rolle spielten.¹⁷ Das ist im Karpatenbecken zugleich die Glanzzeit des ersten awarischen Khaganates, worauf gegen 630 dessen Krise begann, bis es etwa nach 670 vom zweiten awarischen Khaganat abgelöst wurde. Künftighin könnte man mit archäologischer Terminologie die Glanzzeit als »frühawarenzeitliche Phase« bezeichnen, verlängert etwa bis gegen 650, die andauernde Krisen- und Übergangszeit im 7. Jhr. bis um 700 wäre dann die »mittelawarenzeitliche Phase«, diejenige des zweiten Khaganates im 8. Jhr., also der ehemaligen sog. Keszthely-Kultur, die »spätawarenzeitliche Phase«. Letztere wird hier nicht mehr berücksichtigt. Die »mittelawarenzeitlich Phase« betrifft zumeist die relativ späteren, zum Teil degenerierten Erzeugnisse des älteren Horizontes der zweiten Hälfte des 7. Jhr., die manchmal mit denen des jüngeren Horizontes nach der Wende des 7. Jhr. zusammen anzutreffen sind. Den vorhin aus der ungarischen Literatur zitierten Begriff »frühawarisch« sollte man vor allen im zeitlichen Sinne anwenden, aber nicht mit der gleichen Bestimmtheit im ethnischen, bzw. ihn ohne Bedenken nur für solche Funde benützen, die als awarisches Kulturgut im engeren Sinne auch ihren Ursprung nach zu determinieren sind. Als solche kann man z. B. Steigbügel,²² oder Pferdegeschirrbeschläge, dreiflügelige Pfeilspitzen u. a. m. anführen. Manche anderen Elemente selbst in eindeutig »frühawarischen« Gräbern sind oft byzantinischen oder sonstwie pontischen Ursprungs. Einstweilen genügen diese Richtlinien um den komplexen Charakter der Fundverhältnisse anzudeuten.

Die meisten der wichtigsten oft sehr reichen Gräberfunde, die als Hinterlassenschaft des ersten awarischen Khaganates gelten, sind für das Karpatenbecken auf ungarischen Boden belegt. Hier seien einige davon erwähnt: Kunágota,²³ Ozora (Tótipuszta),²⁴ Szent-Endre,²⁵ Jutas (Grab 116),²⁶ Kiszombor »O«,²⁷ Deszk »D«,²⁸ alle münzdatiert. Eine Nekropole des 7. Jhr. ist z. B. diejenige von Kiskörös-Vágóhid.²⁹ Als Fürstengräber gelten z. B. Bócsa,³⁰ Szeged-Csengele,³⁰ Dunapentele,³¹ Madaras,³² Igar³³ u. a. Einzelne bedeutende Gräber sind oft aufschlussreich, so z. B. Törökbálint³⁴ Urbópuszta^{34a} u. a., zum Teil anschliessend an jüngere Gräberfelder: Kiskörös-Városalatt,³⁵ Czikó,³⁷ Győr³⁸ usw. Wichtig sind die Goldschmiedegräber der ersten Hälfte des 7. Jhr. von Jutas (Grab 166),³⁹ Gátér (Grab 11),⁴⁰ Fönlak (Felnac),⁴¹ Kunszentmárton,⁴² dazu auch der Fund von Adony⁴³ u. a. Bedeutende Schatzfunde aus dem karpatisch-pontisch-balkanischen Grossraum sind zu berücksichtigen, so Tépe,⁴⁴ Korond-Firtos (Firtusu),⁴⁵

Akalan,⁴⁶ Vrap,⁴⁷ Zemiansky Vrbovok,⁴⁸ Zalesje,⁴⁹ Martinovka,⁵⁰ Hacki,⁵¹ Sjenkov,⁵² Malaja Pereščepina,⁵⁴ Kelegejskaja hutorij,⁵³ weiter die Funde von Kamunta⁵⁵ usw. — Von münzdatierten Leitfunden gilt chronologisch im Karpatenbecken als der älteste der Grabfund von Kunágota,²³ datiert mit einer Goldmünze Justinians I. (527-565) und als jüngster derjenige von Ozora,²⁴ datiert mit einer Goldmünze des Konstantinos IV. Pogonatos (668-685). Innerhalb dieses Zeitabschnittes, der das erste awarische Khaganat im Donauraum umreisst, ist auch der Fundstoff der »frühawarenzeitlichen« und teilweise der »mittelawarenzeitlichen Phase« aus Jugoslawien eizuordnen.

Die archäologische Hinterlassenschaft des ersten awarischen Khaganates auf jugoslawischen Gebiet wurde bisher niemals in einer zusammenfassenden Übersicht behandelt.⁵⁶ Einzelne einschlägigen Funde sind zwar schon von jugoslawischen Forschern in anderen Zusammenhängen erörtert worden, aber eine Reihe von Funden ist ungenügend bekannt, bzw. zum Teil gar nicht veröffentlicht. Hier soll ungefähr ein Überblick der wichtigeren Fundangaben vorgelegt werden, ohne jedoch Vollständigkeit zu beanspruchen. Es sind zumeist Grabfunde, nebst typischen Streufunden, wohl aus vernichteten Gräbern, die jedoch gut datierbar sind. Die Verbreitungskarte (Taf. I) zeigt uns die grösste Funddichte im Donau-Theiss Gebiet und so beginnen wir mit den nordjugoslawischen Fundorten im Banat⁵⁸ und der Bačka um nachher auf diejenigen aus den südlicheren Gegenden überzugehen.

Čoka-Kremenjak. Gräber des 7. und 8. Jrh.⁵⁹, daraus ein Reitergrab⁶⁰, das Pferd mit verzierter Geschirr-Garnitur von vergoldeten bronzenen Riemenzungen und Rosetten, anschaulich dokumentiert (Taf. II). Erste Hälfte des 7. Jrh.

Novi Kneževac (ung. Törökkanizsa). Ungenügend veröffentlichter Grabfund (1954) einer goldenen verzierten Geschirr-Garnitur^{61, 62} (Taf. III, 1-9) von stark byzantinischen Gepräge, etwa 50 Stück, Beschläge und Rosetten, 1 Stück mit byzantinischer Punze. Entspricht funktionell Čoka-Kremenjak. Erste Hälfte des 7. Jrh. — Aus Novi Kneževac noch Grabfunde (1899)⁶³ (Taf. IV, 1-12), silberne Garnitur, frühawarische Steigbügel, Schwertscheidenreste usw. 6.-7. Jrh.

Weiter sind aus dem 6.-7. Jrh. im Banat noch die unveröffentlichten Gräberfelder von Mokrin⁶⁷⁻⁶⁸ (Taf. V, 1-17) und Aradac-Mečka⁷²⁻⁷⁴ (Taf. III, 10-13) anzuführen, zum Teil mit gepressten Blechgarnituren, vergoldeten Silberrosetten usw., dann das mit Goldohrgehängen (Typ Szent-Endre) ausgestattete Frauengrab von Majdan⁷⁰ (Taf. XI, 14), die zerstörten Gräber von Kumane⁷⁰, dazu der von einer Herakleios I. Münze (610-641) begleitete Grabfund von Srpski Krstur⁶⁹, nebst weiteren typischen Grab- und Einzelfunden aus Bočar⁷⁵, Banatsko Arandelovo⁷¹, Zrenjanin⁷⁷, Glogonj (hier nicht kartiert)^{77a} usw., zuletzt die schöne Pressmodellriemenzüge (Taf. IV, 13) von Pančev⁷⁶. Dazu kann man noch 4 Goldohrgehänge vom Typus Szent-Endre aus Ram⁶¹ (Taf. IV, 14, 15) und Kostolac in Serbien am rechten Donauufer hinzufügen.

Aus der Bačka sei folgender Fundstoff angeführt: Selenča (ung. Bácsújfalu). Reicher Grabfund mit Brandspuren: verzierte und glatte Geschirr-Garnituren von goldenen und vergoldeten bronzenen Riemenzungen und Rosetten, dazu silberne Riemenzungen und kleeblattförmige Beschläge (Taf. VI), eiserne frühawarische Reiter-Requisiten, Waffen (Taf. V, 1-30), Werkzeuge usw. Erste Hälfte des 7. Jrh.⁸²⁻⁸³

Feketić. Reitergrabfund⁸⁴, verzierte und glatte Garnitur, Riemenzungen und byzantinische Schnalle aus vergoldeter Bronze, silberne Knöpfe und Rosetten, ein Ring aus Bein (Tab. VII, 1–12), dazu ein frühawarischer Steigbügel usw. Weitere Funde⁸⁵ von Steigbügeln, Lanze usw. (Taf. VII, 13–19). Etwa erste Hälfte des 7. Jrh.

Vrba s. Neuentdeckte, unveröffentlichte Nekropole (hier nicht kartiert), mit typischen Garnituren (entsprechend Selenča und Mokrin) usw. aus Gräbern des 7. Jrh.^{85a}

Lovćenac (ehemals Sekić). Reitergrabfund⁸⁶, frühawarische Steigbügel, Schliesen usw. (Taf. VII, 20–25), begleitet von einer Herakleios I. und Herakleios I. Konstantinos Münze (613–641).

Subotica. Grabfund⁸⁷, glatte silberne Riemenzungen, Pfeilspitzen (Taf. VIII, 1–10) und Beinsachen. 6. – 7. Jrh.

Prigrevica. Vermutlich gestörter Reitergrabfund⁸⁸ mit frühawarischen Reiter-Requisiten und Lanze (Taf. VIII, 11–15). – Von anderer Fundstelle⁸⁴ Grab mit Goldohrgehänge vom Typus Szent-Endre. Beide Gräber 6.–7. Jrh.

Kula. Frauengrabfund⁸⁹, 1 Paar goldener Ohrgehänge vom Typus Szent-Endre (Taf. XI, 11, 12). Frühes 7. Jrh.

Ausserdem sind aus der Bačka noch unveröffentlicht, sowohl die Gräber von Apatin-Sikeš⁹⁷, mit schönen Garnituren (Taf. IX, 17–29) des frühen 7. Jrh., als auch diejenigen des späten 7. Jrh. von Nadrljan^{88–89} (Taf. IX, 1–16). In den Nekropolen, die dem 8. Jrh. angehören, gibt es auch einzelne Gräber des ältern Horizontes, so z. B. 2 frühe Gräber (70, 72) in Mali Idoš^{90–92} (Taf. VIII, 16–23), mitunter etliche Gräber in Bogojevo^{101–104} (Taf. X, 1–24), Svilojevo^{99,100} u. a. m.; dazu kommen noch Goldohrgehänge aus Ruski Krstur¹⁰⁵, Ridica¹⁰⁷, Mošorin¹⁰⁸ usw. – Im benachbarten Syrmien sind keine einschlägigen Funde zu vermerken,¹¹³ abgesehen von wenigen Streufunden, wie z. B. 2 gepressten kugeligen Goldohrgehängen aus Krčedin¹¹¹ (Abb. A) und 2 durchbrochenen bronzenen Schnallen aus Novi Banovci¹¹² (Taf. X; 25,26), wobei letztere denjenigen der Balaton-Atellers des 6.–7. Jrh. entsprechen; von diesem Fundort ist noch ein bronzenes Anhänger einer phantastischen Tierfigur anzuführen (Abb. B), die in das 7. Jrh. gehören dürfte und mit den bekannten Exemplaren aus Nitra^{112a} stilverwandt sein könnte.

Aus dem jugoslawischen Gebiet der Baranja¹¹⁴ sei auf den reichen Reitergrabfund von Zmajevac (ung. Vörösmart) hingewiesen, dessen Goldblechgarnitur aus verzierten Riemenzungen und Rosetten besteht; dazu ein werkstattgleiches Armbandbruchstück, eine silberne Schnalle, selten schöne silbertauschierte Steigbügel (Taf. XI 1,–10) und eine Anzahl eiserner Varia^{115–127a}. Wohl Mitte bis zweite Hälfte des 7. Jrh.

In der kroatischen Drauebene gibt es einige wichtigen Funde. So das bisher unbekannt Reitergrab von Osijek, mit einer verzierten Garnitur (Stil II) von Riemenzungen und Rosetten aus vergoldeter Bronze, einer Goldfolie, Bronzenschnallen, eisernen Reiter-Requisiten, Tontopf (Donautyp) usw. (Taf. XII). Rest eines zum Teil vernichteten Gräberfeldes mit Reiterbestattungen^{116–119}. Mitte bis zweite Hälfte des 7. Jrh.

Aus dem benachbarten Bijelo Brdo, wo 1948 ein awarenzeitliches Gräberfeld ausgegraben wurde, das revidiert werden müsste, sind zumindest einzelne Gräber

anzuführen¹¹⁹⁻¹²⁰. So z. B. ein Reitergrab (49), glatte Gürtelgarnitur mit Riemenzungen und Beschlägen aus vergoldeter Bronze, Schnallen, eiserne Pfeilspitzen und frühawarische Steigbügel (Taf. XIII, 1-13), Beinversteifungen, Tontopf usw. Dann ein Frauengrab (14) mit Goldohrgehänge (Taf. XIII, 14). Dazu wohl noch andere Gräber aus dieser Nekropole (Bijelo Brdo I benannt). Wahrscheinlich Mitte bis zweite Hälfte des 7. Jrh.¹²¹

Čadavica. In der Literatur öfters dargestellt als angeblicher Silberschatz, oder aus 2 vernichteten Gräbern 1929 geretteter Silberschmuck¹²²; massiver Torques, verzierte Armreifen, Ohrgehänge mit sternförmigen Ansatzstück, Pseudofibel, Schnalle, Blechscheibchen, Riemenzungen (Taf. XIV, XV). Alles werkstattverwandte prachtvolle Arbeit aus pontischen Ateliers. Sorgfältige Nachgrabung der Fundstelle und Probegrabungen im dortigen morastigen Walde¹²³⁻¹²⁴ bestätigen das in der Literatur unbeachtete damalige Vorhandensein von Keramik (Reste erhalten, Taf. XV, unten) und von Bruchstücken; eines leider verschollenen eisernen Schwertes mit Goldblech und anderen Verzierungen am Griff. Alles 1 Grabfund, wohl Einzelgrab eines wandernden Fürsten angesehentlich ein Männergrab, trotz der Ohrgehänge. Frühes 7. Jrh.

Sonst sind entsprechende Funde in Kroatien selten. Immerhin sind einige zu vermerken.

Sisak. Streufunde: eine bisher unbekannte bronzene Riemenzunge mit roter Glasinlage (Taf. XVII, 4), vielleicht aus pontischen Ateliers, dazu zwei bronzene Pressmodel (Matrizen) für Pferdegeschirrbeschlag, kleeblattförmig mit fransenartigen Anhänger (Taf. XVII, 1, 2) und ein kreuzförmiger Beschlag aus vergoldeter Bronze (Taf. XVII, 3), mit genauen Parallelen im Grabfund Fönlak¹²⁵. Alles spätes 6. Jrh. bis frühes 7. Jrh.

Velika Kladuša, an der kroatisch-westbosnischen Grenze. Streufund, Goldohrgehänge vom Typus Szent-Endre¹²⁷ (Taf. XI, 13). Frühes 7. Jrh.

Biskupija-Pliskov. Hort-oder Sammelfund von etwa 25 bronzenen Pressmodel, bzw. Matrizen für Zierbeschläge, zum Teil für Pferdegeschirr und Schmuck (Taf. XVI). Frühes 7. Jrh. In der Literatur öfters behandelt¹²⁸. Trotz der eigenartigen geometrischen Ornamentik auf etlichen Exemplaren, die Sonderformen darstellen, findet man eher Beziehungen zu Fönlak, als zu Kunszentmárton und Adony, weiter noch zum Fund aus Thessalien und dem Martinovka-Kreis¹²⁹⁻¹³⁰. Ausserdem gibt es Parallelen in zeitgleichen Gräbern zumeist aus danubischen Gegenden, darunter in einzelnen Zierformen der hier angeführten jugoslawischen Funde, wie uns das die Rosetten z. B. von Zmajevac und von Selenaća (siehe oben) anschaulich machen usw. Die merkwürdig stilisierte Pferdefigur erinnert wohl an pontische Tierstiltradition, die sich in mancherlei Varianten in der Völkerwanderungszeit widerspiegelt. Nur das sternförmige Exemplar lässt sich auf slawischen Schmuck stilistisch weiter verfolgen¹³¹.

Dalmatien¹³³. Streufund, Riemenzunge aus Silberblech¹³² (Taf. XVII, 5), stilverwandt zum Martinovka-Kreis, vielleicht aber byzantinischen Ursprungs. 7. Jrh.

Jugoslawien-Griechenland. Streufund, Fabeltier-Pressmodel aus Bronze¹³⁴ (Taf. XVII, 6). Frühes 7. Jrh.

Zuletzt seien noch summarisch aus Jugoslawien 8 Bügelfibeln mit Maskenfuss (Taf. XVIII, 1–3, XVII, 7–9) angeführt, dazu 1 Bügelfibel mit Tierkopffuss (Taf. XVIII, 4), alles Einzelfunde des 7. Jrh., die man in der Literatur als slawischen Schmuck¹³⁴ pontischer Ateliers der sog. Martinovka-Kultur zugewiesen hat. Fundorte: Caričin Grad^{142–143}, Velesnica¹³⁹, Kladovo¹⁴⁰, Nord-Serbien¹³⁸, Serbien¹⁴¹, Dubovac-Palanka¹³⁷ (vermutlich identisch mit Bela Crkva?), Novi Banovci¹³⁶, Zagreb-Stenjevec¹³⁵.

Das wäre eine vorläufige Übersicht der archäologischen Hinterlassenschaft aus der Zeit des ersten awarischen Khaganates in Jugoslawien, die voraussichtlich, wie kartierte Fundorte (Taf. I) davor etwa 19 Fundorte, die der ungarischen Forschung erwähnt, nicht vollständig ist. Unsere Fundstatistik enthält 41 kartierte und 2 nicht bekannt waren. Einige keramischen Funde, deren Datierung noch nicht endgültig festgelegt ist, gehören vielleicht auch in diesen Zusammenhang, wurden aber nicht berücksichtigt¹⁴⁵. Abgesehen davon blieben noch etliche Streufunde von awarischen dreiflügligen Pfeilspitzen ebenfalls unberücksichtigt (z. B. aus Sisak, Dalj, Sotin, Novi Banovci, Vršac, u. a. Fundorten aus dem Banat, alles unveröffentlicht). Nur nebenher wurden hier einige der byzantinischen Münzen miterwähnt, deren Umlauf wichtig ist, aber die schon statistisch anderenorts vorgelegt worden sind¹⁴⁶. In der Gräbern der donauländischen Fundorte sind überwiegend Reiterbestattungen vertreten, mit den typischen Beigaben von Reiter-Requisiten und zumeist gepressten Blechgarnituren, nebst byzantinisch beeinflussten Zierformen aus Edelmetall. Ein beträchtlicher Teil dieser Funde ist in das späte 6. und frühe 7. Jrh., bzw. in die erste Hälfte des 7. Jrh. zu datieren, also in die »frühawarenzeitliche Phase«, so z. B. Čoka-Kremenjak, Novi Kneževac, Srpski Krstur, Mokrin, Glogonj, Selenča, Feketić (?) Vrbas, Subotica, Lovćenac, Prigrevica, Apatin-Sikeš, Kula usw., aber es gibt auch solche die der Mitte und der zweiten Hälfte des 7. Jrh., bzw. der »mittelawarenzeitlichen Phase« angehören, so z. B. Zmajevac, Osijek, z. T. Bijelo Brdo I, Nadrljan und Bogojevo. Der Fundstoff der »spätawarenzeitlichen Phase« ist in Jugoslawien reichlich vertreten, aber er bleibt hier unberücksichtigt.

Von den »frühawarenzeitlichen« Pressmodelfunden ist derjenige von Biskupija (Taf. XVI) schon wiederholt herangezogen worden^{129–131}. Etliche dieser Bronzen und besonders noch die beiden Pressmodellexemplare von Sisak (Taf. XVII, 1, 2)¹²³ haben recht deutliche Beziehungen zu den berühmten Pressmodelgrabfunden von Fönlak^{41, 128} und Kunszentmárton^{42, 128}, beide aus der ersten Hälfte des 7. Jrh., welche also den Goldschatzfunden von Korond-Firtos und Akalan zeitlich gleichzusetzen sind¹⁴⁹. Die Pressmodel von Sisak und Biskupija dürften voraussichtlich in der Zerstörungszeit von Siscia und Salona in die Erde gelangt sein. Die Pressmodelriemenzunge von Pančevo⁷⁸ (Taf. IV, 13) ist ihren Stil nach gute byzantinische Arbeit, einzelne Riemenzungen der aus Gold gepressten schönen Garnituren von Kunágota und Ozora haben zu ihr eigentlich nähere Parallelen als die Pressmodelriemenzungen von Vidin an der Donau und Adalia in Kleinasien¹⁵¹. Einige Pressmodel des Grabfundes von Fönlak dienten vielleicht zur Anfertigung der Garnituren von Čoka (Taf. II) und Novi Kneževac (Taf. III, 1–9, IV, 3–6), alle aus dem nördlichen Banat, obwohl die Goldgarnitur von Novi Kneževac (Taf. III, 3–9, Haupttypen) auch als byzantinischer Gold-Import gedeutet werden kann, der den Beschlägen von Akalan¹²⁵ werkstatmässig

verwandt sien dürfte. Eine Sonderstellung hat der eigenartige Schatz von Vrap in Albanien¹⁵⁶, wohl aus der Übergangszeit vom 7. in das 8. Jrh., auf den wir nicht eingehen können.

Unbedingt »frühawarenzeitlich« ist die sog. Martinovka-Kultur^{109,154a} deren Zentrum einige Forscher bei den Anten in Südrussland suchen¹⁵⁰; man bringt ebendiese Kultur mit der südslawischen Landnahme in Verbindung, bzw. man sieht in den entsprechenden Funden den archäologischen Beleg dieses historischen Ereignisses¹⁰⁰. Leider beschränkt sich der spärliche Fundstoff in Jugoslawien einstweilen nur auf den Silberschmuck von Čadavica¹²² (Taf. XIV, XV) und auf etliche Fibeln zumeist mit Maskenfuss¹³⁵⁻¹⁴³ (Taf. XVIII, XVII, 7-9), also überwiegend auf Schmuckerzeugnisse. Allerdings muss man noch auf die Nekropole von Sarata Monteoru in Rumänien hinweisen, wo ebendieser Fibeltyp in Brandgräbern mit Urnen, verwandt dem sog. Pragertyp, belegt ist¹⁶⁵; es handelt sich also möglicherweise um slawische Gräber des 7. Jrh. Ähnliche Fundvergesellschaftung hat man in Serbien in Caričin grad, d. h. in Justiniana prima entdeckt, wo man, als postjustinianische Spuren slawischer Erstürmung dieser byzantinischen Stadt, Bügelfibeln^{149,143} (Taf. XVIII, 3, 4) des 7. Jrh., etliche Metallfunde und keramische Reste slawischen Ursprungs ausgegraben hat. Als slawischer Fund des 7. Jrh. werden ebenfalls die phantastischen Bronzefiguren aus Thessalien gedeutet, wozu hier ein stilverwandtes Exemplar vorliegt¹⁵⁰⁻¹⁵² (Taf. XVII, 6). Der luxuriöse Silberschmuck von Čadavica (Taf. XIV, XV), den man zuerst als kutrigurisch und später eher noch als frühslawisch deutete¹²⁰, ist wohl in pontischen Ateliers hergestellt worden, seine Vergrabungszeit im Draugebiet lässt sich historisch jedoch nur im Rahmen des Zeitgeschehens erklären, das sich innerhalb des ersten awarischen Khaganates abgespielt haben muss. In der Literatur verglich man bekanntlich den Silberfund von Čadavica mit den reichen silbernen Schatzfunden von Martinovka, Zalesje, Zemiansky Vrbovk und Cosovenii-de - Jos¹⁷²; die Gürtelgarnitur von Čadavica ist werkstattverwandt mit der Silbergarnitur vom Kastell Sadovec¹⁷³ und vor allem mit derjenigen des Grabes 9 von Kiskörös-Városalatt¹⁷⁴. Das 1929 verschollene Schwert von Čadavica^{123,124} entspricht ungefähr dem unlängst veröffentlichten Exemplar aus einem zeitgleichen Grabe von Törökbalint^{170,173} (Abb. C) und ist zweifellos eine pontische Waffe. Zu den keramischen Resten (Taf. XV, unten) dieses vernichteten Grabes dürfte man auch Analogien finden. Die sorgfältig nachgeprüfte Fundstelle im morastigen Walde bei Čadavica¹²³ enthielt de facto nur ein vereinzelt Fürstengrab, wohl aus dem beginnenden 7. Jrh., dessen prächtige Beigaben ihm, im Vergleich zu den übrigen donauländischen Leitfunden, ein Seltenheitsgepräge zubilligen. Die reichen Männergräber des älteren Horizontes der Awarzeit sind sonst überwiegend Reiterbestattungen, auch auf jugoslawischen Boden und deren Verhältnis zum Grabfund von Čadavica, der keine Reiter-Requisiten enthielt, ist noch ungeklärt. Der Mangel an durchschnittlichen Gräbern des Martinovka-Kreises ausserhalb Südrusslands¹⁵⁰⁻¹⁵² ist mit ein Grund dazu, abgesehen von der strittigen Frage, ob in der Drauebene ein kutrigurischer oder ein slawisch-antischer wandernder Fürst beerdigt wurde. Wir wissen ja nicht wie sich archäologisch das späthunni-sche Kutrigurentum und das frühe Slawentum zueinander verhielt. Mitzuerwägen wäre noch die schwer klärbare Frage der slawisch-kutrigurischen Beziehungen östlich des Karpatenbeckens im frühen 6. Jrh., noch vor deren Eintreffen in der Pannonischen Ebene, die jedoch archäologisch erst zu bestätigen wären¹⁵³. Zukünfti-

ger Forschung bleibt es vorbehalten ebendiese schwierige Fragenreihe zu beantworten, wozu vor allem neue Grabungsergebnisse ^{169,170} notwendig sind. Dies gilt gleichfalls für das keramische Material, welches hier, wie erwähnt, mit Absicht überhaupt nicht herangezogen wurde, weil einstweilen dazu noch keine genügenden Voraussetzungen vorhanden sind. Im hier vorgelegten Fundstoff gibt es natürlich auch Keramik, so in der Nekropole Bijelo Brdo I, wohl auch in denen von Čoka, Mokrin, Aradac usw., dann eigens in den einzelnen hier behandelten Grabfunden von Majdan, Feketić, Osijek (Taf. XII, unten rechts) und Čadavica (Taf. XV, unten), die typologisch zum Teil heterogen ist. Darüber jedoch ein anderes Mal. Bekanntlich verbindet man eigens die Erzeugung der Tonware mit dem Slawentum, aber im südslawischen Raum ist die Keramik des 7. Jrh. einstweilen noch ein ungelöstes Problem ¹⁸⁶⁻¹⁸⁷. Deswegen beschränken wir Metallfunde, die man ohne Bedenken kartieren konnte.

Die Sonderstellung der sog. Martinovka-Kultur im Donauraum ist gewissermaßen berechtigt. Sie bezieht sich grösstenteils auf bestimmte Schmucktypen südrussischer Herkunft, so die vielfach erörterten Pseudoschnallen, weiter auf Bügelfibeln zumeist mit Maskenfuss ¹⁸⁸⁻¹⁴³. Letztere kann man gelegentlich im Fundzusammenhang derjenigen Gräber verfolgen, die sonst nicht auf Zierformen des Martinovka-Kreises schliessen lassen, aber dem vorhin skizzierten älteren Horizont angehören; man findet so eine Fibel z. B. im Reitergrab von Fönlak, weiter im Frauengrab (Grab 2) von Kiskőrös-Városalatt usw., die schon anderwärts zusammengestellt wurden und als slawische Schmuckform gedeutet worden sind ¹⁹⁰. Von slawischer ethnischer Zuweisung ist bestimmt der Fund von Fönlak zu abstrahieren, der als Grab eines wadernen Goldschmieds zu beurteilen ist. Andererseits bestehen gleichzeitige genau datierbare Schmucktypen in Frauengräbern des älteren Horizontes, die in donauländischen Fundorten bisher niemals mit Schmuck des Martinovka-Stils fundverbunden waren; das sind die pyramidenförmigen Varianten der Goldohrgehänge vom Typ Szent-Endre — in Jugoslawien belegt aus Kula (Taf. XI, 11, 12), Majdan (Taf. XI, 14), Banatsko Aranđelovo (verschollen), Velika Kladaša (Taf. XI, 13), Ram (Taf. IV, 14) ¹⁹¹ usw. — deren Herstellung im awarischen Machtbereich, nebst der Fülle fundstatistischer »frühawarenzeitlicher« Nachweise, besonders das betreffende Pressmodell aus dem wichtigen Goldschmiedegrab von Kunszentmárton bezeugt ¹⁹². Solche Geschmeide Kennzeichen den von etwas »barbarisierter« byzantinischer Mode beeinflussten Frauenschmuck in den reichen Gräbern des älteren Horizontes, den sonst in erster Linie die Reitergräber mit gepressten Blechgarnituren und dazugehörigen nomadischen Reiter-Requisiten, auch auf jugoslawischen Boden deutlich repräsentieren. Die Ornamentik der gepressten Bleche in den Männergräbern ist entweder von pontisch-byzantinischen Geschmack durchsetzt ¹⁹³ oder mit im Stil II wurzelnden Motiven versehen, die vielleicht mit pontisch-germanischen Survivals, herulischen Einflüssen ¹⁹⁷ und gepidischen Ateliers ¹⁹⁸ zusammenhängen, wobei letztere zur Zeit des ersten awarischen Khaganates in der Theissebene eine nicht unbedeutende Rolle gespielt haben dürften. Zum Unterschied der glatten Silberbleche, die man in der ungarischen Literatur gern als »frühawarisch« bezeichnet ²⁰¹, haben die punktiert gravierten Silberbleche à la Čadavica direkte Beziehung zum pontischen Martinovka-Kreis ²⁰², dessen Einwirkung im »frühawarenzeitlichen« Donau-Balkan Raum zwar

besteht, ohne damit eine genügende Anzahl von Anhaltspunkten zu endgültigen Folgerungen darzustellen.

Die ethnische Beurteilung der Träger der älteren Horizontes muss mit entsprechender Vorsicht gedeutet werden. Die ungarischen Forscher beschränken sich oft darauf, mit den Awaren die eigentlich nach den historischen Quellen verbürgten späthunnischen Stämme der pseudoawarischen Kutriguren zu berücksichtigen, welche archäologisch untereinander nur in Ausnahmefällen zu trennen sind; dazu zählt man in der ungarischen Literatur die germanischen Reste und die sonst nicht näher bestimmbareren Spuren autochtoner transdanubischer romanisierter Bevölkerung, bzw. die der sarmatischen imä Alföld, um zuletzt, je nach Vorliebe und Gutdünken, die Slawen mit heranzuziehen, deren Vorhandensein — last not least — historisch nicht in Abrede gestellt werden kann. Die neuen Ergebnisse der ungarischen Anthropologie weisen darauf hin, dass im 8. Jrh. relativ viel mehr mongolide Rassenmerkmale an den Skeletten aus den Gräbern statistisch zu verfolgen sind, als an denjenigen des 7. Jrh.²⁰⁴; weiter betont man »die äusserst heterogene Zusammensetzung der awarenzeitlichen Bevölkerung.«²⁰⁵ Von den Gräberfeldern des 7. Jhr. im Alföld zeigen die Skelette der Nekropole von Kiskőrös-Vágóhid überwiegend mongolide Merkmale, aber diejenigen der unveröffentlichten Gräberfelder von Tiszavárkony und Szigetzentmiklós sind dagegen durchgehend europider Rassenzugehörigkeit.²⁰⁶ In Transdanubien ist die neue noch nicht abgeschlossene archäologische Revision der reichen Fundstätten in der Balaton Gegend²⁰⁷ von sehr grosser Bedeutung, ebenso sind es die neuen unveröffentlichten Grabungen in Oroszlány und Pókaszpetk, mit unterscheidbaren awarischen und slawischen Gräbern,^{170 180} deren anthropologische Untersuchungen recht aufschlussreich sein könnten. Alles das bezeugt wieder einmal die summarische Tatsache, dass die Awaren des ersten awarischen Khaganates also an und für sich ein ethnisches Konglomerat darstellten.

Die Rolle der Südslawen, die an den awarischen Kriegszügen zweifelsohne teilnahmen, bzw. auch eigene Eroberungszüge durchführten, lässt sich archäologisch zwar noch schwer bemessen.²⁰⁰ Die byzantinischen Quellen geben nicht immer klare Auskunft;²¹¹ bezugnehmend auf Dalmatien erwähnt z. B. Kaiser Konstantinos Porphyrogenetos expressis verbis Slawen, die man auch Awaren nennt.²¹² Nach der gleichen Quelle haben die Slawen im dalmatinischen Küstenland das Awarenjoch unter Führung der Kroaten abgeschüttelt;²¹³ dies geschah etwa zwischen 626-630, wohl als Rückwirkung der Awarenkatastrophe vor Konstantinopel (626), d. h. also um etwa 170 Jahre früher als im pannonischen Raum. Die recht spärlichen Fundorte im adriatisch-dinarischen Gebiet belegen das deutlich, zum Unterschied der dicht besäten danubischen Fundortverbreitung (Taf. I). Man muss mit der Möglichkeit rechnen, dass die Südslawen, wie die ihnen nahestehenden pannonischen Slawen im Balaton-Zala Gebiet,²¹⁵ in ihrem engen Kontakt mit den Awaren, eigens in danubischen Gegenden, verschiedene Sachformen als damalige Mode übernahmen und mitbenutzten. Das könnte sich vielleicht auf einzelne Erscheinungen von Tracht und Schmuck beziehen, die sich in den Gräberfunden widerspiegeln, ob auch im Bezug auf Reiterbestattungen lässt sich schwer beweisen. Trotz nützlicher Vorarbeiten ist die Gräbertypologie und die Unterscheidbarkeit der Bestattungsarten bisher nicht genügend differenziert worden.^{215a} Grundlegende Änderungen versprechen uns die neuen Forschungen in der Balaton Gegend, die überhaupt eine Revision des Standes

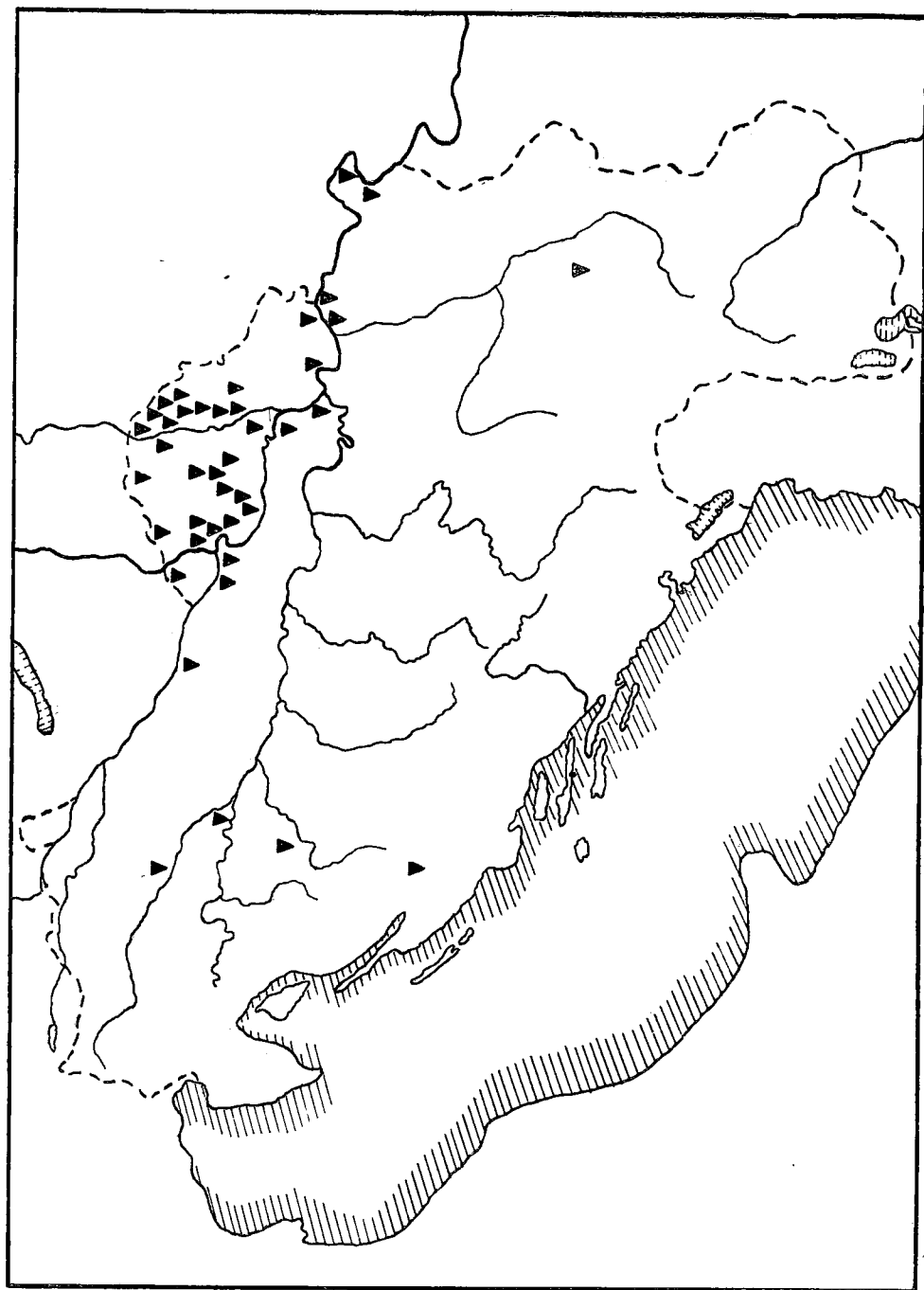
der Forschung und eine Neubenennung des ehemaligen Begriffes der sog Keszthely-Kultur erfordern.²¹⁹ Die bisherigen Funde, welche man in Jugoslawien mit der sog. Martinovka-Kultur verbindet, sind, trotz ihrer Bedeutung, viel zu fragmentarisch, um damit einwandfrei spezifisch slavische Stammesgebilde der »frühawarenzeitlichen Phase« zu umreißen. Somit ist bei ethnischer Beurteilung ebendieser Funde unbedingt Vorsicht²²⁰ geboten, weil man sich einstweilen hauptsächlich auf den Martinovka Schmuck-Stil beschränken muss, dessen Vorhandensein in slawischen Urnen-
gräbern — so z. B. in Sarata Monteoru¹⁶⁵ — noch weiterer Fundbelege bedarf.²²⁰ Man ist heute nicht in der Lage eine diesbezüglich genügend klare Auskunft zu erteilen. Wenn man aber eine archäologische Dokumentation der südslawischen Landnahme erzielen will, muss man zuerst alle einschlägigen Bodenfunde zusammenstellen, wozu hier ein erster Versuch vorliegt. Abgesehen von mutmasslich vorangehenden älteren slawischen Eindringungsversuchen,²²¹ erfolgte, als quellenmässig beglaubigte Tatsache, eigentlich die südslawische Landnahme der danubisch-balkanischen Gebiete im späten 6. Jhr. und im frühen 7. Jhr.,²¹⁰⁻²¹³ also innerhalb des ersten awarischen Khaganates, dessen archäologische Hinterlassenschaft auf jugoslawischen Boden als ein Zeugnis aus der Zeit eines entscheidenden historischen Prozesses im frühmittelalterlichen Südosteuropa gewertet werden muss.^{222**}

** Dieses Thema behandelte Vf. in kroatischer Sprache erstmalig in seinem Vortrag am 13. V. 1958 in der Mittelalterlichen Sektion der Archäologischen Gesellschaft Jugoslawiens in Sarajevo. In gekürzter Form sprach Vf. darüber in deutscher Sprache am 28. VIII. 1958 in der Sektion VI des V. Internationalen Kongresses für Vor- und Frühgeschichte in Hamburg. Vorliegende Zusammenfassung entspricht inhaltlich ungefähr dem Hamburger Vortrag.

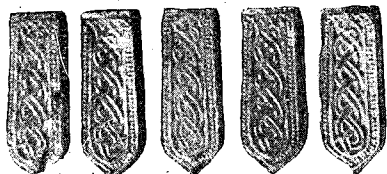
BILDERNACHWEIS

- Taf. I — Verbreitungskarte der angeführten Fundorte in Jugoslawien.
- Taf. II — Čoka-Kremenjak: Das Pferd im Grabe in situ gezeichnet, Riemenzungen und Rosetten seines Geschirrs; verkleinert (nach László).
- Taf. III — Novi Kneževac: 1-2, Riemenzungen des Pferdegeschirrs; 3-9, Skizzen der Haupttypen der Garnitur vom selben Geschirr. Aradac-Mečka: 12, Ohrgehänge; 10-11, 13, einzelne Exemplare von verschiedenen Garnituren. Alles etwa 1:1.
- Taf. IV — Novi Kneževac: 1-12, Garnitur-Bestandteile, Schwertscheiden-Öse und Steigbügel; verkleinert (nach Hampel). Pančevo: 13, Matritze; etwa 1:1. Ram: 14-15, Ohrgehänge; etwa 1:1.
- Taf. VI — Selenča: Garnituren und Beschläge zumeist vom Pferdegeschirr; verkleinert (nach Csallány).
- Taf. VII — Feketić: 1-12, Garnitur-Bestandteile und Ring aus Bein; etwas verkleinert (nach Fettich); 13-19, Lanze, Pfeilspitzen, Steigbügel und Schnalle; verkleinert (nach Gubitza). Lovćenac: 20-25, Steigbügel Schnallen und Beschläge; verkleinert (nach Hampel).

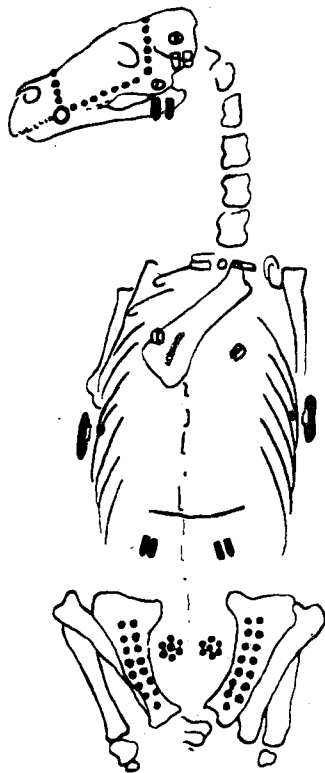
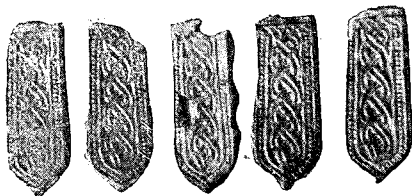
- Taf. VIII — Subotica: 1-10, Garnitur-Bestandteile und Pfeilspitzen (nach Hampel). Prigrevica: 11-15, Reiter-Requisiten und Lanze (nach Hampel). Mali Idoš: 16-22, Reiter-Requisiten, Lanze und Messer; 23, Schwertscheiden-Öse (nach Gubitza). Alles verkleinert.
- Taf. IX — Nadrljan: 1-16, Garnitur-Bestandteile, Ohrgehänge und andere Artefakte. Apatin-Sikeš: 17-29, Bestandteile von Gürtelgarnituren. Alles etwas verkleinert.
- Taf. X — Bogojevo: 1-12, 13-16, 17-24, Bestandteile von Garnituren, Pfeilspitze usw.; etwas verkleinert (nach Cziráky und Hampel). Novi Banovci: 25-26, Schnallen; 1:1 (nach Vinski).
- Taf. XI — Zmajevac: 1-10, Garnitur-Bestandteile und Steigbügel; verkleinert (nach Hampel). Kula: 11-12, Ohrgehänge; etwa 1:1 (nach Velenrajter). Velika Kladuša: 13, Ohrgehänge; 1:1 (nach Vinski). Majdan: 14, Ohrgehänge; etwa 1:1 (nach Reizner).
- Taf. XII — Osijek: Garnitur-Bestandteile; etwa 1:1; Steigbügel, Trensenfragmente und Tongefäß; verkleinert.
- Taf. XIII — Bijelo Brdo: 1-11, Gürtelgarnitur-Bestandteile und Pfeilspitzen; etwas verkleinert; 12-13, Steigbügel; verkleinert; 14, Ohrgehänge; etwa 1:1 (alles nach Ivaniček).
- Taf. XIV — Čadavica: Riemenzungen, Armreifen, Pseudofibel, Schnalle und Blechscheibchen; etwa 1:1 (nach Fettich).
- Taf. XV — Čadavica: Torques; verkleinert (Torques-Detail etwa 1:1); Ohrgehänge; etwa 1:1 (nach Fettich); Tongefäßfragmente; etwas verkleinert.
- Taf. XVI — Biskupija-Pliskov: Matritzen; etwas verkleinert (nach Csallány).
- Taf. XVII — Sisak: 1-2, Matritzen; 3, Beschlag (nach Vinski); 4, Riemenzunge. Dalmatien: 5, Riemenzunge (nach Salin). Jugoslawien-Griechenland: 6, Matritze (nach Vinski). Dubovac-Palanka: 7, Fibel (nach Werner). Zagreb-Stenjevec: 9, Fibel (nach Vinski). Alles 1:1.
- Taf. XVIII — Velesnica: 1, Fibel. Nord-Serbien: 2, Fibel (nach Werner). Caričin grad: 3-4, Fibeln (nach Mano-Zisi). Alles etwa 1:1.
- Text-Abb. A — Krčedin: Ohrgehänge; etwa 1:1.
- Text-Abb. B — Novi Banovci: Anhänger; 1:1.
- Text-Abb. C — Törökbálint: Schwert; verkleinert (nach Kovrig).

Čokca - 2. ovojna 1929. g.

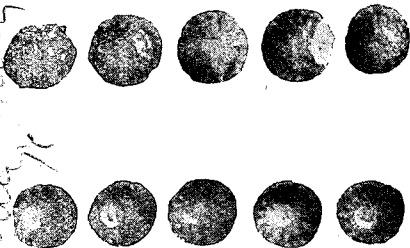

metalni predmeti iz Čokca

19

metalni predmeti iz Čokca 1929. g.

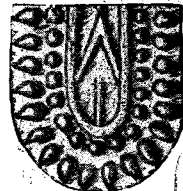
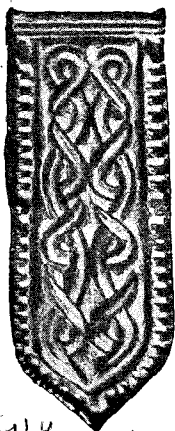
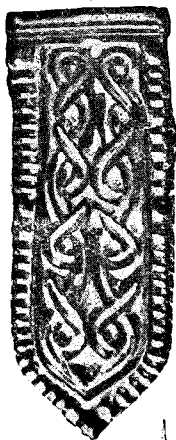
1/2 7. st.
1/2 7. st.

→ analogia

Novi Kriševac

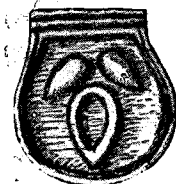
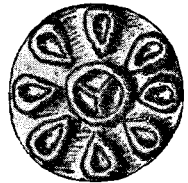
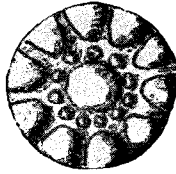
nalaz iz Kriševca
1901. godine

Arheološki muzej Zagreb

Arheološki muzej Zagreb

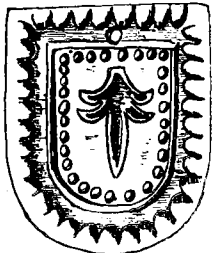
metalni predmet

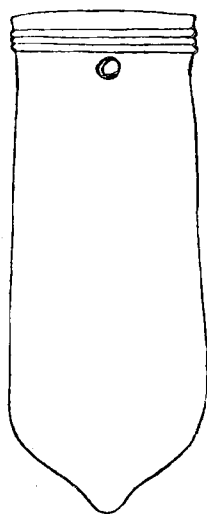
1 pol. 7 st.

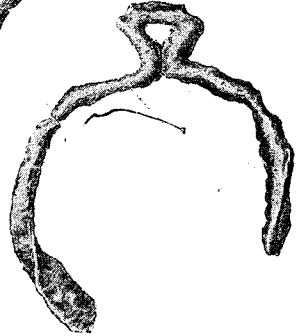
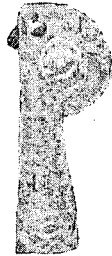
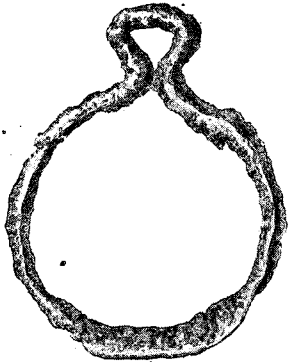
1 - 9

Arheološki muzej Zagreb

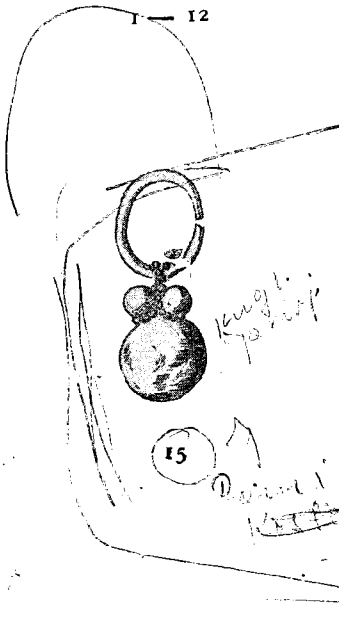
10 - 13

*Alaunak
na
Kueševac
Arheološki
muzej*

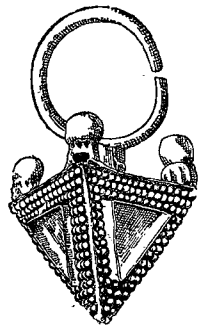

13 *Pauze*

15

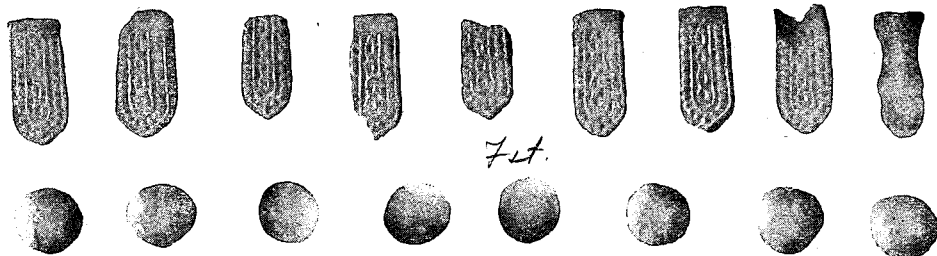
*Kugla
za prsten*

14

*Prsten
6/7 15 *Pauze**

Molovin

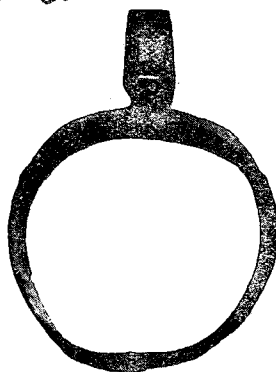
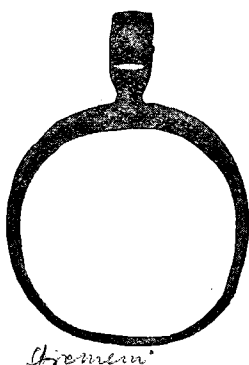
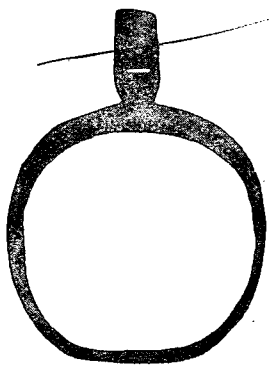
7. et.

7. et.

7. et.

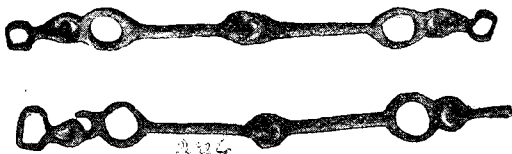
1 - 17

Selenica

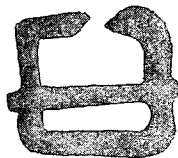
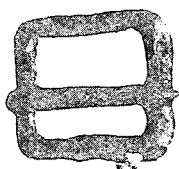

7. et.

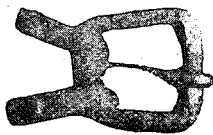
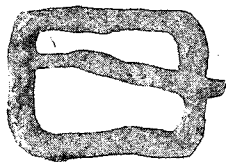
7. et.

7. et.

7. et.

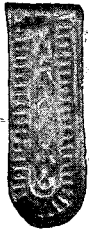

18 - 30

7. et.

kopje i ostaci nalazi na terenu spomenika

12.1

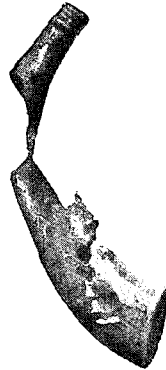

12.200

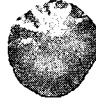
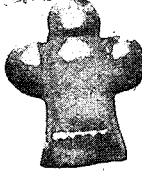
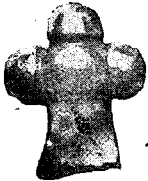
1. p. 7. d.

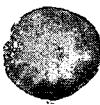
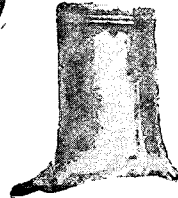
12.1200 ostaci
12.1200 ostaci

12.1

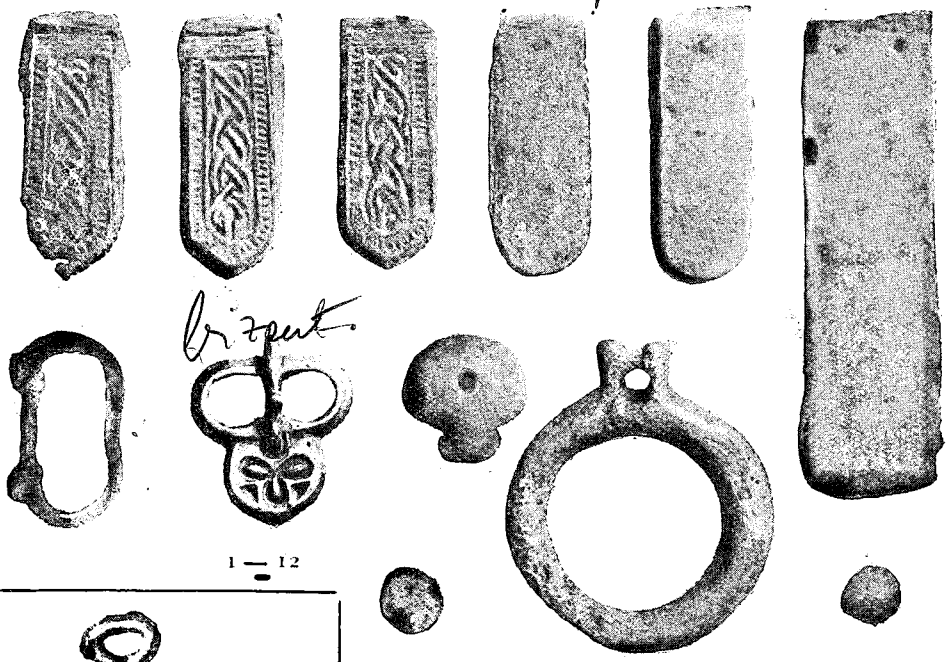
12.1200

12.1200 ostaci i drugi nalazi

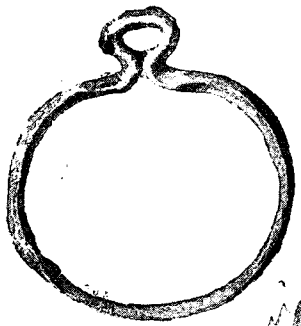
2. pol. 7. 10

Feketic

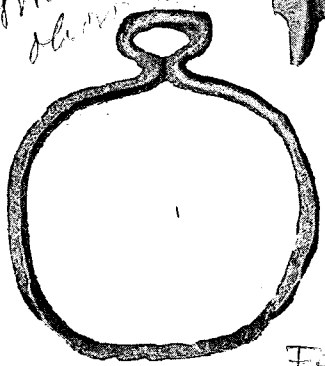

brzuta

1-12

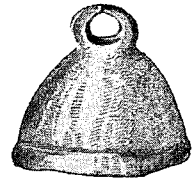
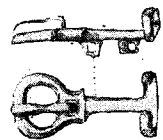
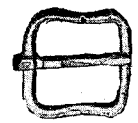
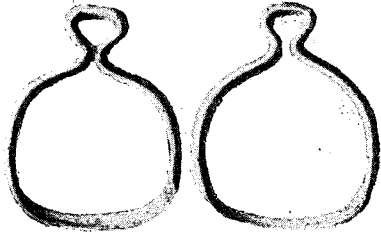
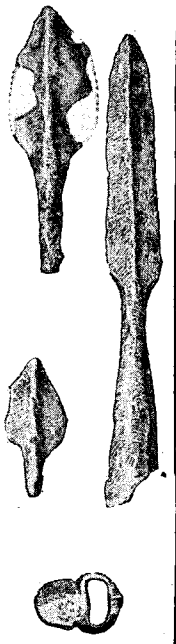

*brzuta
slonostawa*

13-19

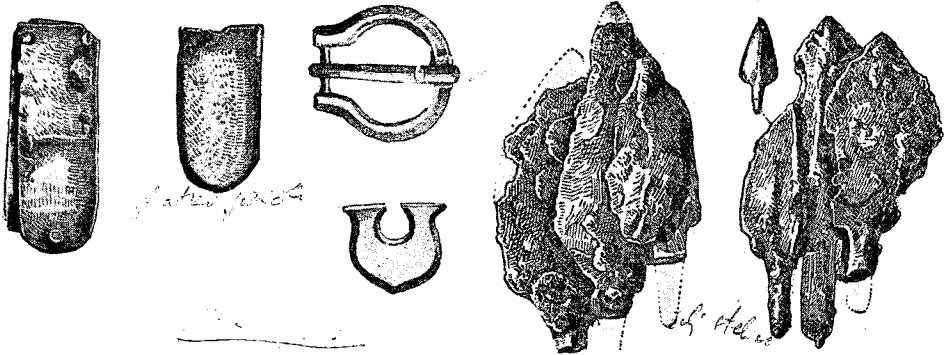
Feketic

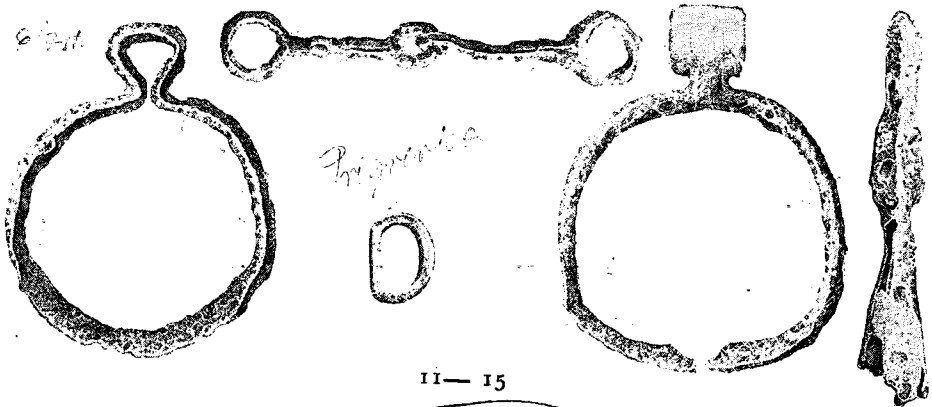
20-25

brzuta

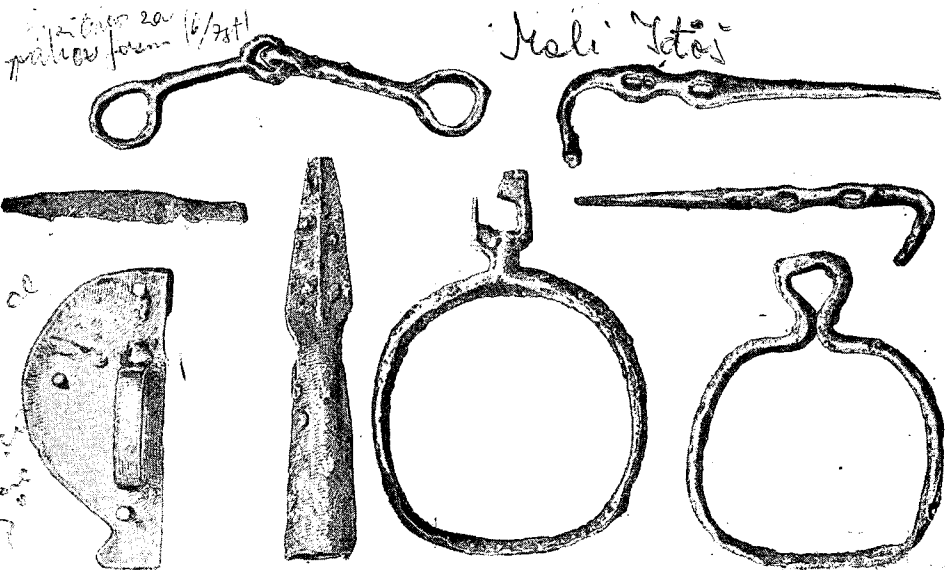
Subotica

1-10

11-15

16-22

23

Nestlejan

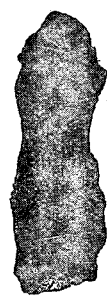
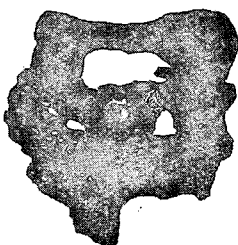
neno

lipene plovice

mezina

ponytlana fara

1 — 16

Apstin - Sikel

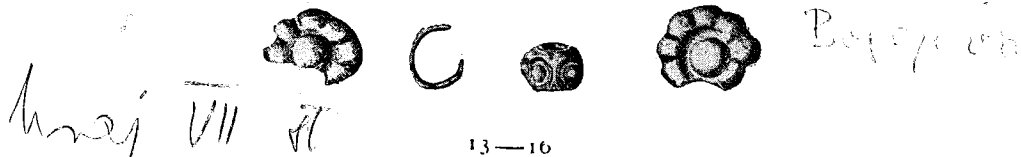
Apstin - Sikel
17-29

17 — 29

Βασίλειος

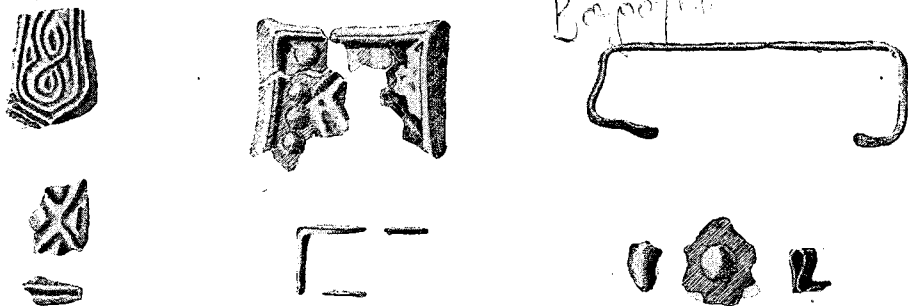
1 — 12

Κρητ VII

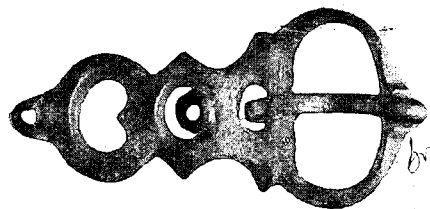
Βασίλειος

13 — 16

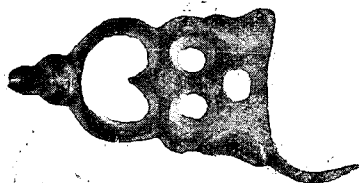

Βασίλειος

17 — 24

25

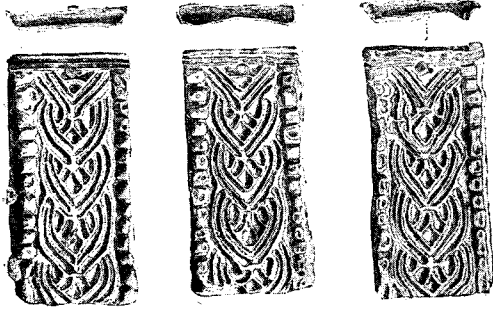

26

Μονή Βενετίας

Βασίλειος

Αθήνα
1904
μ. Βενετία ?

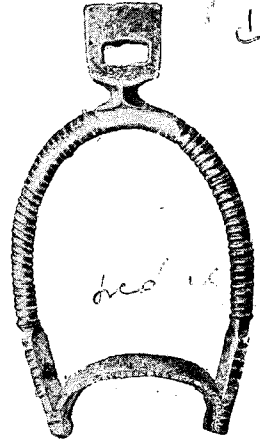
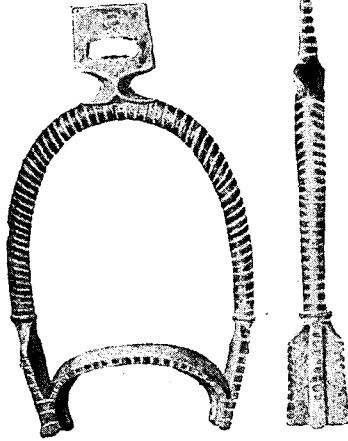
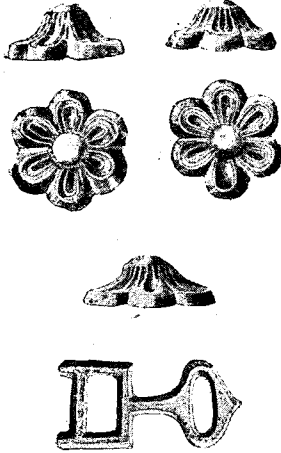

Encajones

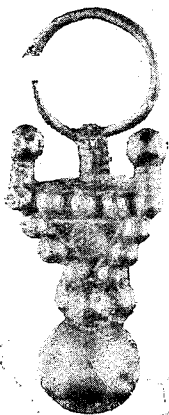
encajonada (?)

*medija faza
men. obujila
970*

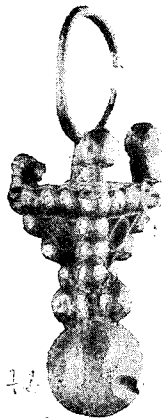

deca 10 245

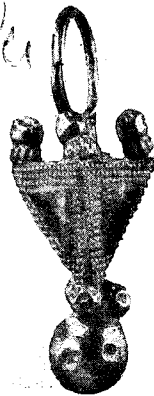
1 — 10

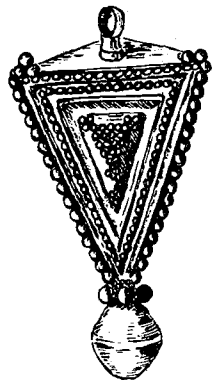
(11)

(12)

(13)

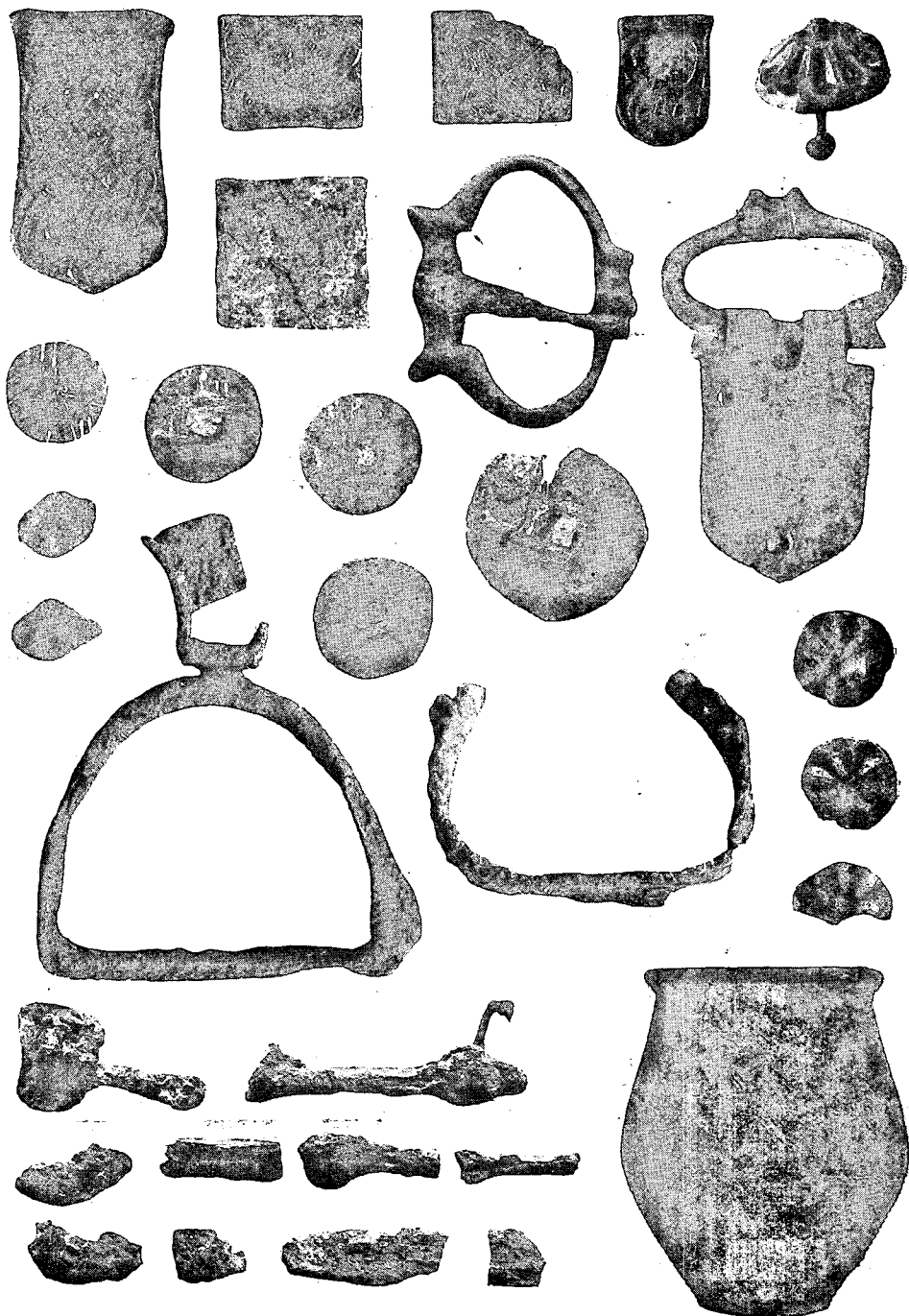

(14)

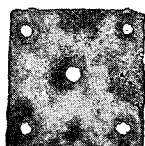
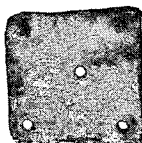
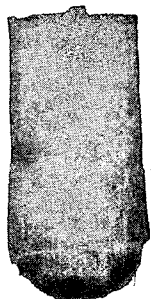
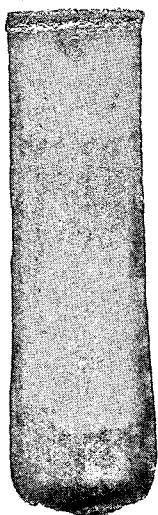
Alca

Kant...

V. Klo d... Hopt...

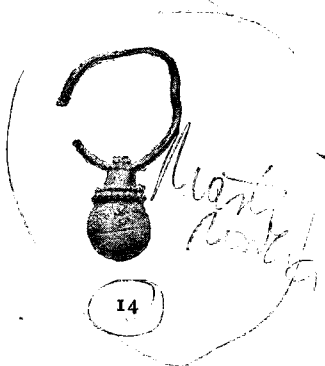
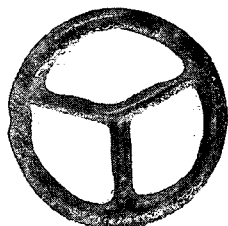

*podnožje vaskularne
dud, fana
ar. kamernice*

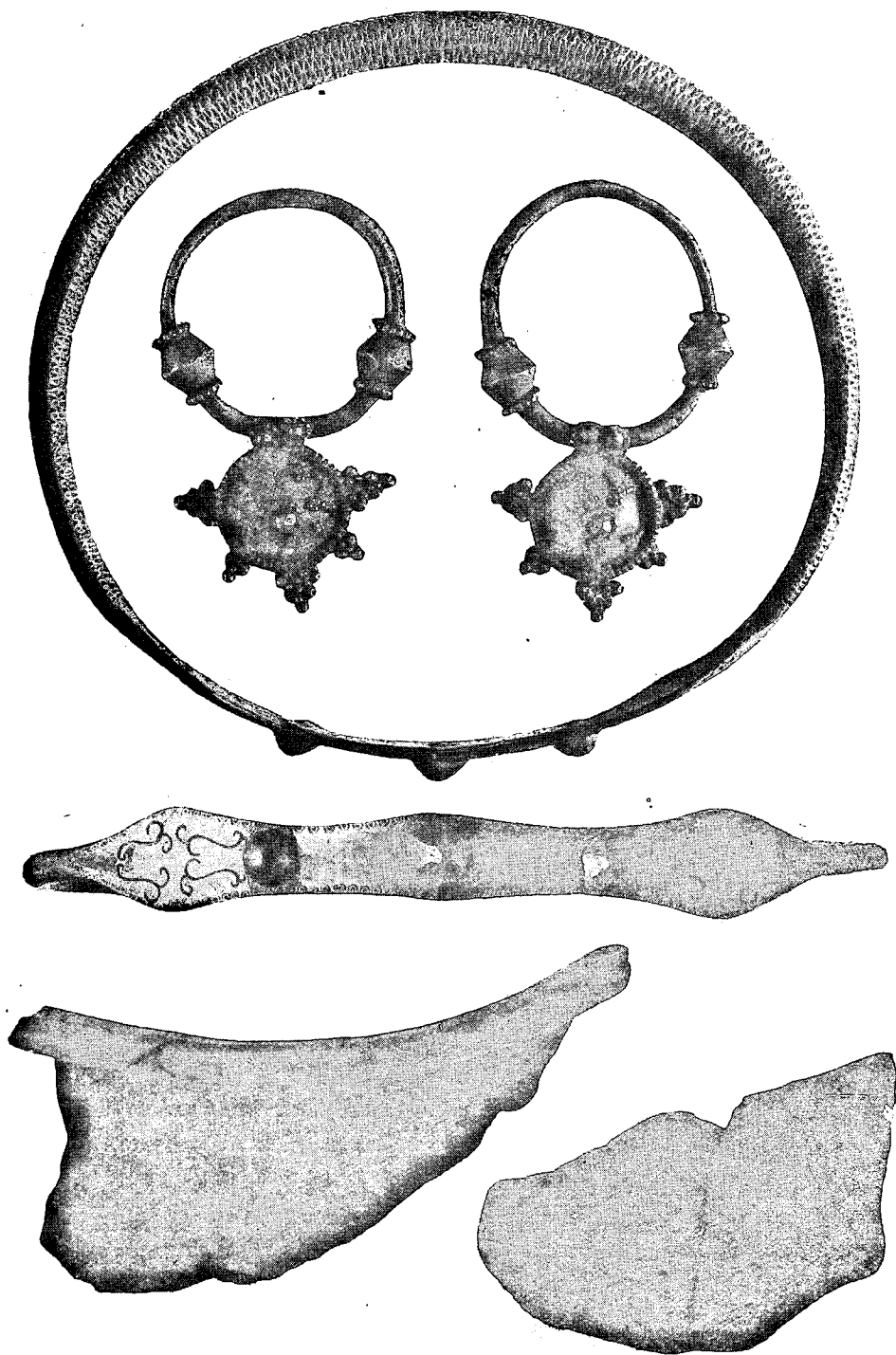
Handwritten
Armas
de guerra

Handwritten
Bota de guerra

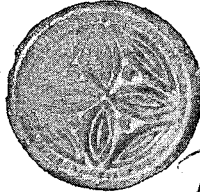
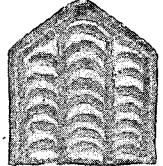
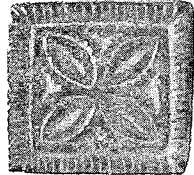
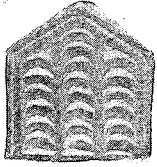
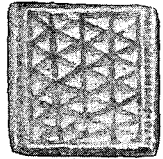
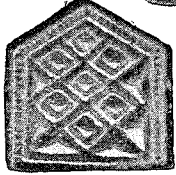
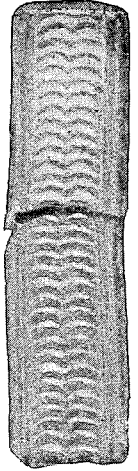
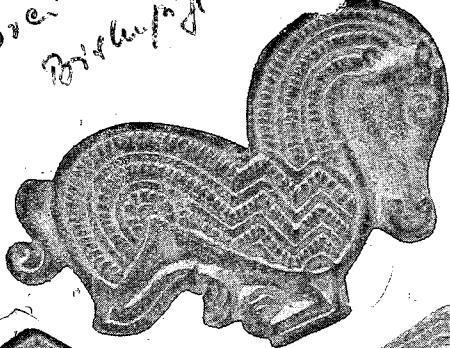
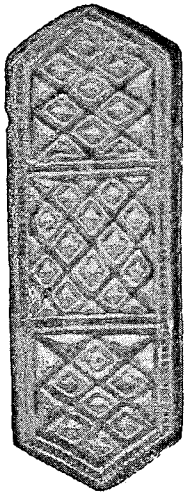

14

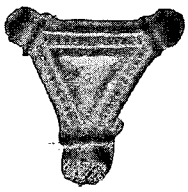
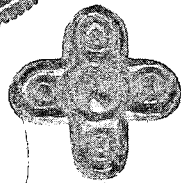
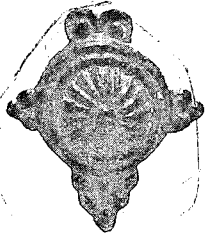
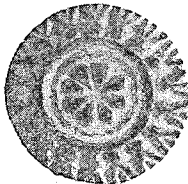
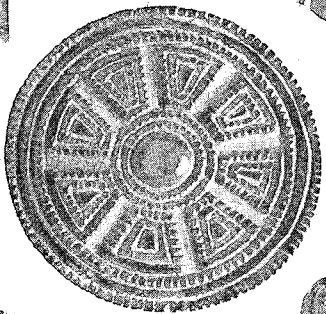
Handwritten
1-13
Armas de guerra

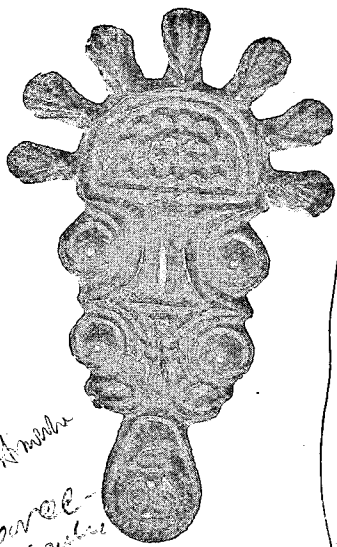

Uroci 22 Hestery 12 p. 7 sl.
Brickupija

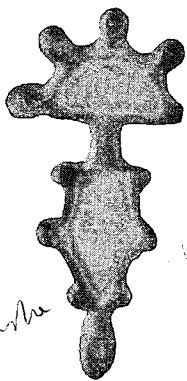
25 Pa

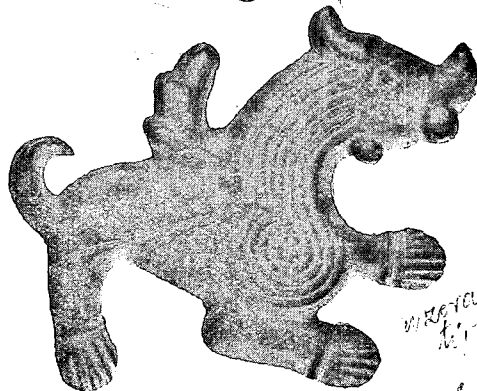
mentar
Jubaree-
Palauke
Belo Ahu

7

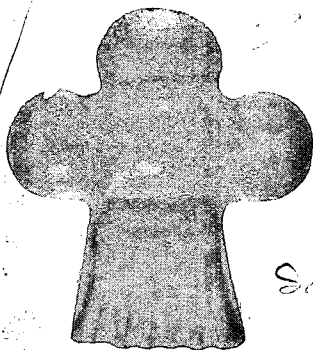
ment
Siveneke
N.
Zacava

8

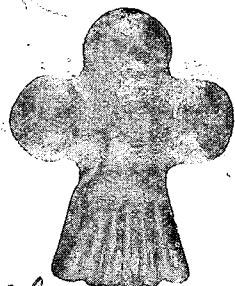

6

ment
Siveneke
Zacava

mentar

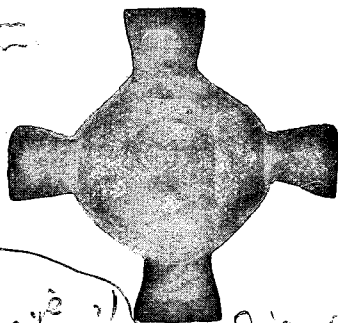
Siveneke

2

Siveneke
Zacava
mentar

4

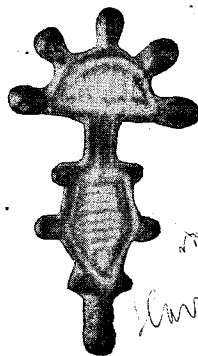
Siveneke

3

Siveneke
Zacava
mentar

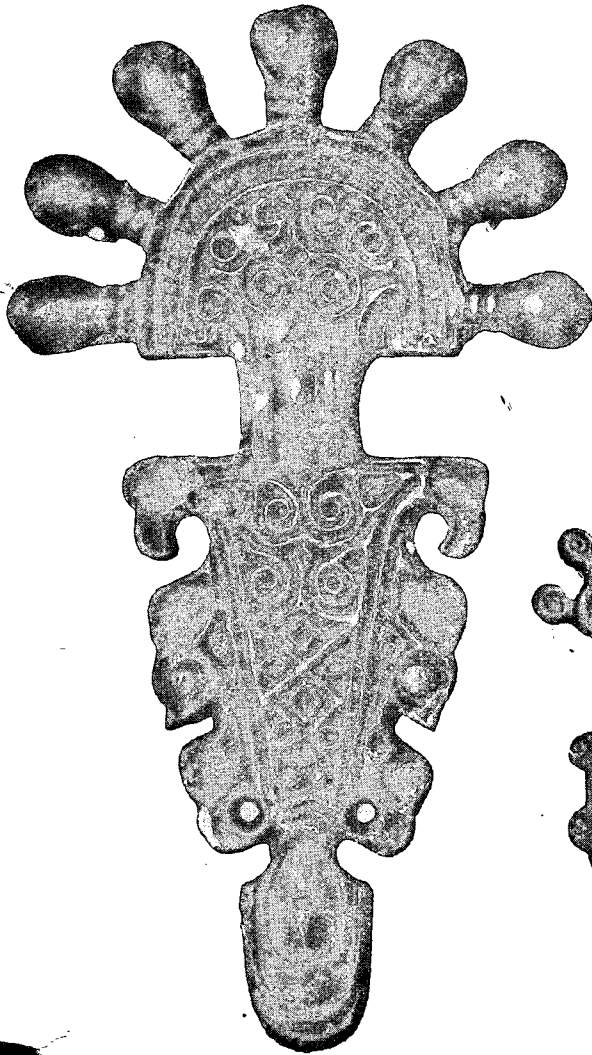
5

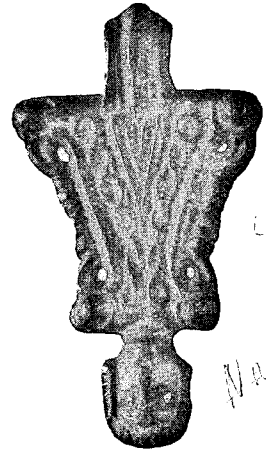
ment
Siveneke

9

Siveneke
(Zacava)

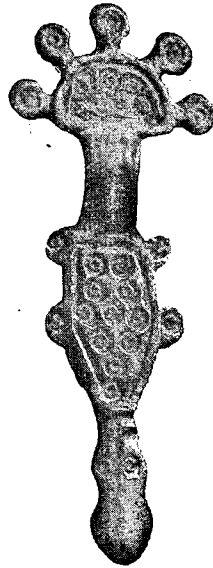

1
Nolese

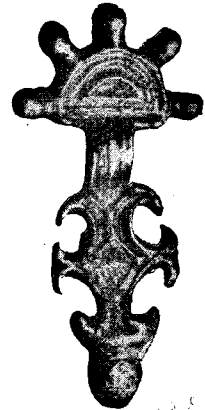

4.6
Nolese

2

4
Nolese
fibula

3
Nolese
fibula